

NÁRODOPISNÝ VĚSTNÍK

BULLETIN D'ETHNOLOGIE

XXX (72) 2013/1

ZALOŽEN 1906

NÁRODOPISNÝ VĚSTNÍK

Bulletin d'ethnologie

Založen 1906

Ročník XXX (72), 2013, číslo 1

Vydává Česká národopisná společnost za podpory Akademie věd České republiky, v.v.i. v Praze

Adresa vydavatele: Národní třída 3, 117 20 Praha 1

Národopisný věstník je recenzovaný odborný etnologický časopis, vycházející dvakrát ročně.

Pravidla pro publikování a veškeré informace pro autory jsou zveřejněny na internetových stránkách České národopisné společnosti:

<http://www.narodopisnaspolcnost.cz/vestnik.php>.

Předseda redakční rady: doc. PhDr. Miroslav Válka, Ph.D.

Redaktor: PhDr. Daniel Drápala, Ph.D., spolupráce na redakci Mgr. Jana Nosková, Ph.D.

Redakční rada: PhDr. Karel Altman, CSc., PhDr. Helena Beránková, Dr. Zorica Divac (Bělehrad), PhDr. Daniel Drápala, Ph.D., Anna Droždž, dr. (Cieszyn), doc. PhDr. Hana Hlůšková, CSc. (Bratislava), PhDr. Markéta Holubová, Ph.D., Mgr. Marta Kondrová, PhDr. Ludmila Kopalová, PhDr. Helena Mevaldová, dr. Małgorzata Michalska (Wrocław), Mgr. Markéta Palowská, Dr. Marketa Spiritova (Mnichov), doc. PhDr. Irena Štěpánová, CSc., doc. PhDr. Miroslav Válka, Ph.D.

Jazykové korektury: doc. PhDr. Josef, Štěpán, CSc.

Překlad do angličtiny: Mgr. Eva Románková a ASPENA spol. s r. o., Brno

Grafické zpracování, tisk: Metoda spol. s r. o., Brno

Číslo vychází k 1. červenci 2013

ISSN 1211-8117

Národopisný věstník je zapsán do evidence periodického tisku pod evidenčním číslem: MK ČR E 18932.

NÁRODOPISNÝ VĚSTNÍK

BULLETIN D'ETHNOLOGIE

XXX (72) 2013/1

Obsah

Studie

Stanislav Brouček, <i>Siluetu vietnamské přítomnosti v ČR (K základní charakteristice migrační skupiny)</i>	5
Karel Altman, <i>Současné etnologické bádání o trampské subkultuře</i>	20
Barbora Machová, <i>Rukodělná výroba v Bulharsku od konce 19. století do současnosti. Východní Rodopy. Případ podhorského regionu</i>	26
Lenka Pokorná Korytarová, <i>Národopisná témata na stránkách kalendáře Koleda a časopisů Koleda a Komenský</i>	44

Materiály

Václav Michalička: <i>Pilníkářské řemeslo – technologie rukodělné výroby I.</i>	59
---	----

Personalia

PhDr. Marie Náplavová – jubilující (<i>Ludmila Tarcalová</i>).....	80
Výběrová bibliografie PhDr. Marie Náplavové (<i>Ludmila Tarcalová</i>)	81

Knihy

Richard Jeřábek: Lidová výtvarná kultura. Dvacet dva příspěvků k teorii, metodologii, ikonografii a komparatistice (<i>Luboš Kafka</i>)	84
Jiřina Langhammerová: Ludvík Kuba. Renesanční osobnost slovanského světa (<i>Miroslav Válka</i>)	85
Helena Mevaldová – Monika Tauberová: Drahomíra Stránská. Osobnost evropské etnografie (<i>Markéta Holubová</i>)	88
Ethnologia europaea centralis. Časopis pro národopis střední Evropy – ohlédnutí za deseti ročníky časopisu a jeho bibliografie (<i>Ludmila Tarcalová</i>).....	89

Výstavy

Krmě, jídlo, žrádlo (<i>Irena Štěpánová</i>)	90
--	----

Konference

LXXXVIII. valné shromáždění Polské národopisné společnosti v Poznani (<i>Miroslav Válka</i>)	92
Společnost a kultura v českých zemích 1939–1949 (<i>Daniela Kostrhounová</i>)	94

Silueta vietnamské přítomnosti v ČR (K základní charakteristice migrační skupiny)

PhDr. Stanislav Brouček, CSc.

Etnologický ústav AV ČR, v.v.i, Na Florenci 3, 110 00 PRAHA 1
stanislav.broucek@iach.cz

Úvodem

Příspěvek je koncipován jako soubor úvah obecnějšího rázu. Nejedná se tudíž o analytickou studii konkrétních lokálních komunit, tj. hledání jejich vzájemných odlišností a specifik, a ani o materiálovou antologii. Pokusy o takové texty lze najít jinde.¹ Zároveň tento příspěvek nemůže z povahy svého obecného shrnutí (stať je vlastně pojata jako rozšířený závěr výzkumných sond autora během patnáctileté zkušenosti s tímto etnikem v ČR) řešit definiční pojmy, jako je adaptace či integrace. K tomu se sluší dodat, že tyto pojmy jsou z mnoha důvodů téměř nedefinovatelné.² Například proces integrace má tolik otevřených problémů, že jakákoli definice pro potřeby tohoto krátkého článku by byla zavádějící nebo až příliš obecná, kromě snad jedné poznámky často obsažené v četných diskusích o tom, kde leží větší míra zodpovědnosti ve prospěch „zdráné“ integrace: zda je to především věcí samotných migrantů či zodpovědnost přebírá přijímací země. Což v případě Vietnamců v ČR bude vykazovat určité zvláštnosti, o nichž je možné se zmínit taktéž jen rámcově.

Cílem práce je tudíž popis přítomnosti Vietnamců během přibližně čtyřicetiletého období, zvláště pak posledních dvaceti let, a to v jakési zkratce, která zachycuje velmi jemné změny, snad popsatelné pouze v tendencích. Jsou to postupné proměny lokálních komunit v moderní středoevropskou diasporu nebo v transnacionální komunitu.³

- 1 KOCOUREK, J.: *Vietnamci v ČR*. In: Leontijeva, Y. (ed): *Menšinová problematika v ČR: komunitní život a reprezentace kolektivních zájmů (Slováci, Ukrajinci, Vietnamci a Romové)*. Praha 2007, s. 46–62; NGUYEN, T.: *Vietnamci v Praze*. Praha 2001; BROUČEK, S.: *Český pohled na Vietnamce*. Praha 2003; BROUČEK, S.: *Aktuální problémy adaptace vietnamského etnika v ČR. První část*. In: Uherek, Z. (ed.): *Integrace cizinců na území České republiky. Výzkumné zprávy a studie vytvořené na pracovištích Akademie věd České republiky*. Praha 2003, s. 7–184; BROUČEK, S.: *Integrační tendence vietnamského etnika v českém lokálním prostředí*. *Český lid* 92, 2005, s. 129–154; BROUČEK, S.: *Hledání důvěry imigrační skupiny v prostředí české majoritní společnosti. Vietnamské etnikum*. In: Uherek, Z. (ed.): *Kultura – společnost – tradice 2. Soubor statí z etnologie, folkloristiky a sociokulturní antropologie*. Praha 2006, s. 131–168.
- 2 Paradoxně nejvíce o tom svědčí ty práce, které překypují snahou o přesné vymezení integrace, resp. integrační politiky evropských zemí. Viz. HUDDLESTON, T. – NIESSEN, J.: *Migrant integration policy*. Luxemburg 2011.
- 3 GLICK SCHILLER, N. – BASCH, L. – SZANTON-BLANC, C.: *From Immigrant to Transmigrant*:

Termíny Vietnamci a vietnamské etnikum se v česky psané literatuře používají jako synonyma. Platí to beze zbytku pro případy, kdy se tím míní etnikum zvané Vietové neboli Kinh (vietnamsky *Việt*), kteří tvoří ve Vietnamské socialistické republice přibližně osmdesát procent všeho obyvatelstva. Problém s absolutní pojmovou správností nastává, když se pokoušíme jednoduše pojmenovat migranty z Vietnamu v ČR. Vietů, resp. Vietnamců je zde naprostá většina. Za celou dobu svého kontaktu s touto migrací jsem se potkal pouze s jedním Hmongem a jedním Číňanem. Když používáme termín vietnamské etnikum v ČR, nedopouštíme se proto přílišného prohrěšku proti realitě, protože Vietnamců (*Việt*) je zde absolutní většina.⁴

Avšak kdybychom úvahu obrátili a považovali kategorii Vietnamci a priori za souhrnné pojmenování pro všechny etnické skupiny žijící ve Vietnamu nebo pro všechna v zahraničí usedlá etnika pocházející z této země, bylo by to minimálně nepřesné. Přesto se tak děje. Dokonce můžeme říci, že úzkou obcí badatelů v tomto tématu je to víceméně tolerováno. Navíc pro zahraniční Vietnamce, tj. původní obyvatele Vietnamu bez rozlišení národnostní a etnické příslušnosti, se dnes už běžně používá termín *Overseases Vietnamese*. V této souvislosti je vhodné upozornit, že někdy působí analogie (nebo snad právě analogie ustavila takové pojmenování). Například by to mohla být analogie s pojmem Američan, jímž je tak míněn většinou člověk s americkým občanstvím, avšak s národností zcela různou či alespoň s různými tzv. etnickými kořeny.

Ještě jedna poznámka v této souvislosti stojí za zmínku. Zdálo by se totiž, že přesnější by bylo užití termínu etnická skupina, a to především z hlediska obecného respektu členství ve skupině: za členy této skupiny jsou považováni všichni příchozí dočasní přesídlenci z Vietnamu do ČR, a to jak ostatními členy skupiny, tak majoritním prostředím, to znamená nečleny. Potíž nastává v okamžiku, když budeme lpět na pojmu skupina, která je víceméně organizovaným systémem se specifickou vnitřní strukturou. Budou nám totiž chybět poznatky třeba o statusovém sociálním systému, sociálních rolích nebo o sociálních normách, pravidlech chování jednotlivce uvnitř jednotlivých lokálních komunit atd. V česky psané literatuře najdeme sice zmínky či zevrubnější pojednání⁵ o specifikách třeba vietnamské etikety, avšak tyto texty vycházejí z popisu jednotlivostí, které lze chápat spíše jako ve vědomí Vietnamců tradované a obecně respektované rysy odlišnosti vietnamského způsobu života a norem chování. Prozatím z výzkumů víme málo, jakým způsobem se skutečně v každodenním rytmu života uplatňují ony sociální normy, o nichž předpokládáme, že s nimi Vietnamci do českých zemí přišli, a jaké z toho tudíž vyplývá chování jednotlivce akceptovatelné migrační skupinou.

Theorizing Transnational Migration. In: Pries, L. (ed.): *Migration and Transnational Social Spaces*. Ashgate 1999, s. 73–105.

4 VASILJEV, I.: *Za dědictvím starých Vietů*. Praha 1999; NGO, V. L.: *Vietnamští pracující v Československu*. Praha 1989; NGUYEN, T.: *Vietnamci v Praze*, c. d.

5 VASILJEV, I.: *Za dědictvím starých Vietů*, c. d.

Přikláním se proto z těchto důvodů prozatím k volnějším označováním vietnamských migrantů, a to v termínech, v nichž se opírám o úzus těžící ze spontánního příklonu k výše zmíněné synonymitě. To znamená, že se jedná o přibližně rovnocennou alternaci termínů: Vietnamci v ČR, vietnamské etnikum v ČR, vietnamské imigrační skupiny (komunity) v lokálním prostředí české majority.

Přehled vybraných tezí k charakteristice migrační skupiny

Za posledních dvacet let prošly lokální komunity vietnamské imigrace jistými změnami, které není snadné klasifikovat nebo jen popsat. Obtíže vyplývají hlavně z toho, že proměny mají na jedné straně řadu momentů společných s jinými imigračními skupinami a že na druhé straně podstata odlišnosti se odvíjí od jedinečnosti situace tohoto etnika jako celku během posledního půlstoletí, kdy vietnamská společnost byla zdecimována dvěma válkami a jen postupně se dostávala z těžké ekonomické situace, která formovala sociální vztahy těžko pochopitelné pro pozorovatele ze střední Evropy. Navíc každý výzkumník pohybující se ve vietnamském prostředí musí počítat spíše s vlastním zúčastněným pozorováním než spoléhat na odpovědi na přímé otázky. Platí to možná o terénní práci obecně, ale v případě výzkumů Vietnamců dvojnásob. Což může (ale také nemusí) vést k subjektivizování pohledu na tuto realitu.

Migrační proces Vietnamců do prostoru českých zemí od poloviny 50. let, resp. v masivním měřítku až od poloviny 70. let 20. století, do současnosti vykazuje několik vln.⁶ Přitom ve všech vlnách se jednalo a v podstatě dodnes se jedná o přesídlení krátkodobé, návratové, nikdy *s úmyslem* trvalého přesídlení (nebo jen v několika málo individuálních výjimkách). Jejich pohyb mezi Vietnamem a českými zeměmi obsahuje také náznaky cyklické migrace. Řada migrantů se po krátkodobém pobytu třeba na stáži v době před tzv. sametovou revolucí vrátila do Vietnamu a pak v 90. letech odešla zpět do ČR za účelem podnikání. Jsou případy, kdy migrant změnil místo svého působení (Vietnam x Česká republika) několikrát.

Z celé řady ústních projevů Vietnamců lze říci, že jaksi ke standardu jejich bytového pocitu v ČR patří vědomí života s „*rukou na klíce od původního domova*“. Mám dojem, že se nejedná pouze o nostalgiu návratů domů či o mýtus návratu, jak to známe z jiných i českých emigračních skupin. Navíc je třeba dodat, že najít přesné měřítko k dlouhodobosti, resp. krátkodobosti není jednoduché. Je proto velmi významné vycházet z analýzy záměrů samotných migrantů. Skutečně v minulosti většina přišla a v současnosti nadále přichází s úmyslem krátkodobého přesídlení (během let 2006 až 2008 přišlo do ČR na dvacet tisíc nových migrantů prostřednictvím pracovních agentur), tedy nikoli trvalého, jako to třeba známe z emigrace Čechů a Slováků po roce 1968. Tehdy podstatná část českých i slovenských migrantů věděla, že do emigrace odchází natrvalo a že musí najít způsob k vlastní cestě integrace.

6 BROUČEK, S.: *Aktuální problémy adaptace vietnamského etnika v ČR. První část*, c. d., s. 7–184.

U Vietnamců v ČR je soubor záměrů s přesunem za prací do zahraničí značně jiný. Dominuje jak z hlediska objektivních příčin, tak z hlediska subjektivního zdůvodňování jednotlivých účastníků transferu impuls či přímo nezbytnost řešit ekonomickou situaci, kterou lze v mnohých případech klasifikovat jako životní nouzi nebo alespoň jako řešení mimořádně tíživé ekonomické situace. Přestože již od poloviny 90. let odcházejí z Vietnamu do ČR také někteří podnikatelé s kapitálem, který investovali do tržnic, restaurací aj.

Argumentaci ke konstatování, že se jedná o úmysl přesídlení s časovou omezeností, lze zahájit upozorněním na fakt, že migrující osoby za prací či nyní převážně za podnikáním odcházely a dodnes odcházejí nikoli za účelem hledání své vlastní osobní existence, oddělené od zbytku rodiny, resp. příbuzenstva, nýbrž naopak jejich migrace je jakousi misí ve prospěch zlepšení ekonomických podmínek pro celou skupinu (rodinu). Tímto faktem je migrant svázán se zemí svého původu velmi silně, a pokud trvá jeho závazek zabezpečovat své příbuzné ve Vietnamu, je jeho dočasnost více než zřejmá. S pojmem dočasnosti má české prostředí „své“ zkušenosti, je to jako naděje zjevující se na obzoru: přestože se k ní přibližujeme, zůstává vzdálenost k ní konstantní.

Migrant není tedy zcela izolován ve svém migračním procesu. Nese za něj sice přímo nejdůležitější zodpovědnost, která je zodpovědností za „*ty ostatní*“, kteří zůstali ve Vietnamu. Příbuzní se na pracovní přesídlení svého člena finančně složili. Rodina, která zůstala ve Vietnamu, se často zadlužila natolik, že by se bez finančních „splátek“ zasílaných z ČR zpět do Vietnamu neobešla a v mnohých případech neobejde ještě ani dnes. Tento model migračních příčin a osobních důvodů navíc zasáhl takřka všechny sociální a profesní skupiny Vietnamců.⁷

Za důležitý fakt či projev krátkodobosti pobytového režimu vedle zmíněného úmyslu zdržet se v ČR omezenou dobu by také bylo možné považovat stav provizoria, patrný především v bydlení. Ten je pozorovatelný dodnes. Od konce 90. let se rozšířil nákup družstevních bytů v panelových domech, poněvadž to byla a je výhodná investice a navíc pokoje bytů mohly často sloužit jako skladiště zboží nebo mohly poskytovat přívýdělek umístěním vietnamského podnájemníka. To, co více svědčí o prožívání provizoria, je nápadné minimální zařízení bytů nábytkem.

Další výraznou složkou vietnamského způsobu života po přesídlení do ČR a vietnamského podnikání, doprovázející zmiňovanou krátkodobost, je specifický způsob plánování a „příprava“ na možné zásadní změny v podmínkách pro podnikání v ČR. Jedná se o jistý akční rytmus, který je zpravidla ohraničen obdobím jednoho

7 Ve Vietnamu jsem interviewoval lékaře, který v 90. letech pracoval 4 roky v ČR jako prodáváč na tržnicích, aby si z vydělaných peněz mohl založit rodinu. Velmi pozoruhodné na tomto případě vietnamského vysokoškoláka, který není zdaleka jediný, je fakt, že tento způsob ekonomického zajištění jeho budoucnosti mu doporučil otec, taktéž lékař navíc profesor na lékařské fakultě ve Vietnamu.

roku lunárního kalendáře. Mnohokrát jsem v terénu zaznamenal věty, které by se daly složit do konstatování: „*Mám v plánu vydržet v ČR do tetu⁸, pak odjedu do Vietnamu na svátky a uvidí se, co dál.*“

Pokud se jedná o onu častou reakci na blížící nepohodu, pak bývá podobného laxnějšího rázu. Takové projevy by se daly zformovat opět do modelové výpovědi: „*Až nové podmínky nastanou, pak teprve budu reagovat.*“ Podobné projevy jsem zaznamenával v souvislosti se vstupem ČR do Evropské unie v roce 2004, kdy tento připravovaný akt naznačoval ještě rapidnější zhoršení podmínek pro vietnamské příhraniční podnikání na tržnicích a Vietnamci byli tázáni, zda se připravují např. tak, že hledají možnosti v přechodu do kamenných obchodů ve vnitrozemí nebo v návratu do Vietnamu. Odpovídali v tom smyslu, že až takové rapidně zhoršené podmínky nastanou, pak zareagují a rozhodnou se podle aktuálně nejhodnější možnosti, a to s ohledem na vnější podmínky v ČR a konkrétní možnost výhodnějšího postupu, třeba v návratu do Vietnamu.

Tato konstatování nemají samozřejmě směřovat k tomu, že bych jimi považoval problém typologie migrace z Vietnamu do ČR za definitivně vyřešený. Nemělo být řečeno, že krátkodobý pobytový režim je výlučným a nezměnitelným či neproměňujícím se faktem. Jistěže s přibývajícím časem zde zůstává určité procento přistěhovalců trvaleji, než původně bylo jimi samotnými zamýšleno.

To, co v této souvislosti působí na vnějšího pozorovatele, je, že Vietnamci v ČR jsou již léta neoddiskutovatelně nepominutelnou součástí sociální reality této země. Tím pádem se ve sdělovacích prostředcích setkáváme s konstatováním o pokročilé integraci či stabilizaci tohoto etnika v ČR. Jak tato konstatování chápat a jakou mají relevanci?

Vzhledem k tomu, že míra integrace je záležitost velmi relativní, můžeme tato vyjádření vnímat spíše jako podněty k ambivalentním vyjádřením či postojům, měřeno z hlediska majoritní společnosti jako celku. Můžeme je také přiřadit do vnějších účelových projevů, jež pak následně vyvolávají různé haló efekty. Na jedné straně je pak slyšet, že to je zcela integrovaná migrační skupina, a na straně druhé kritikové snášejí důkazy o daňových únicích z vietnamského obchodu nebo organizovaného zločinu.⁹ Vůči této chybě prvního dojmu ze sociální percepce není imunní ani badatel z oblasti sociálních věd. Máme tak na světě příspěvky (většinou internetové), v nichž je zcela pozitivně hodnocena vietnamská přítomnost v ČR, ale také příspěvky spíše nebo zcela negativní. Protože šířitelem takových haló efektů bývá především mediální sféra, lehce pak kdekdo podlehne opakovaným nepřesnostem.

Podstata pozitivního haló efektu má následující argumentaci. Říká se v ní, že vietnamská migrace do ČR má charakter migrace dlouhodobé. Vietnamci jsou v ČR

8 Vietnamský Nový rok: *Tết Nguyên Đán*, častěji jen zkráceně *Tết*.

9 NOŽINA, M.: *Stryčkově, žoldáci a pouliční prodavači, struktura a modus operandi vietnamského organizovaného zločinu*. Bulletin Národní protidrogové centrály 2, 2008, s. 43–51.

relativně dlouhou dobu (tedy masivní pracovní imigrace v cyklech na tři až pět let s možností prodloužení, a to již od poloviny 70. let). Dorůstá druhá generace, která je zde doma. Vietnamci bývají představováni v početní síle třeba tím, že se zařazují na šesté místo jako nejpočetnější národnost v ČR (po české, moravské, slovenské, ukrajinské a polské národnosti). V početnosti se argumentuje nejen oficiálními statistikami¹⁰ (na konci roku 2011 bylo v ČR oficiálně 60 350 obyvatel se státním občanstvím VSR, z toho 36 622 s trvalým pobytem), ale také odhady. Například předseda Svazu Vietnamců odhaduje dvojnásobný počet, tedy 100 000¹¹, což by pochopitelně znamenalo přiznání, že téměř polovina Vietnamců je zde nelegálně, resp. mimo schopnost zachycení v oficiálních statistikách.

V posledních třech letech tato pozitivní hodnocení již výrazně slouží především k argumentaci při zdůvodňování oprávněnosti požadavku na uznání statusu národnostní menšiny pro Vietnamce v ČR. V přiznání menšiny vidí svou lepší pozici při jednáních s úřady nebo v neposlední řadě také dotace od státu na kulturní akce.

O vietnamské přítomnosti v ČR lze tedy *prozatím* mluvit jako o *výsledku* migrace s krátkodobým pobytovým režimem, přestože některé projevy Vietnamců v sociálním prostoru naznačují, že dochází k jistým pokrokům v jejich integraci. Stávající argumentace některých vůdčích představitelů této komunity o tom, že integrace vietnamského etnika má takovou hodnotu, podobně jako třeba u Slováků, Němců, Poláků a dalších dohromady dvanácti státem uznaných menšin, naráží na některé byrokratické překážky a hlavně na nedostatek politické vůle.

Problematiku s uznáním Vietnamců za menšinu můžeme shrnout rozdělením do tří rovin:

Společenská, lidsko-právní rovina, vycházející z obecného emancipačního principu, z jakéhosi ideálního integračního stupně, který vyznává řada mezinárodních organizací, bojujících o rovná práva všech lidí.

Politická rovina. Česká politika nevnímá uznání Vietnamců za národnostní menšinu jako podstatný problém. Jejich požadavek nevybízí k aktuálnímu řešení, proto naprostá většina stran, snad kromě komunistů, to vnímá jako dobře odložitelnou záležitost. Pokud se jedná o ryze praktickou stránku věci, pak česká politika (její jednotlivé složky, či strany) se ptají po výhodách pro stát a také pro vlastní stranické zájmy. Tyto výhody se zatím zdají být obtížně formulovatelné. Navíc se alespoň kuloárně projevuje spíše pocit (dojem) z neprůhlednosti takového vietnamského partnerství na oficiální úrovni, tedy jako státem respektovaná a podporovaná národnostní menšina. Zcela jednoduše řečeno: politické partnerství s vietnamskou stranou na české scéně zatím podle oficiálních reakcí nedozrálo ke vzájemné věcné potřebě. To, co funguje v médiích a obecně v sociálním prostoru, lze shrnout do několika

10 *Cizinci v České republice*. Praha 2011.

11 Pro ČTK to uvedl Hoang Dinh Thang, předseda Svazu Vietnamců. Viz: <http://www.romea.cz/cz/zpravodajstvi/domaci/vietnamci-v-cesku-se-chteji-stat-uznavanou-narodnosti-mensinou>.

bodů: pokročilý stav integrace, která je dokumentovatelná velkým počtem trvalých pobytů, což má reprezentovat, že jsou zde déle než pět let, jsou finančně zajištěni, mají zaměstnání, bydlení a mají potřebný jazykový certifikát. Na tyto argumenty bývá odpověď: vše, co Vietnamci ke svým aktivitám potřebují, se jim dostává ze současných možností občanské společnosti a institucí státu.

Ekonomická rovina. Vietnamci argumentují, že odvádějí daně do státní pokladny (uvádí se 680 miliónů korun ročně, naopak negativistické články argumentují údajnými daňovými úniky). Jejich pobyt v ČR a jejich podnikatelské aktivity otvírají cestu k ekonomické spolupráci s Vietnamem, který touží po českých investicích a podnikání ve Vietnamu. Praktická stránka této záležitosti upozorňuje na to, že státní pokladna by musela počítat s financováním menšinového života. Přestože by výdaje ze státní pokladny nebyly nijak velké, ale také nijak zanedbatelné, z české strany (třeba Ministerstva vnitra ČR) se tento argument oficiálně neuvádí.

Migrační proces v kostce

Pro názorný situační popis tohoto zvláštního migračního pohybu z Vietnamu do českých zemí lze shrnout, a to z pohledu čtyř základních fází migračního procesu, a v nich pak porovnat jednotlivé migrační vlny odcházející do českých zemí. První fáze obsahuje objektivní příčiny a subjektivní důvody k migraci. Druhá fáze zahrnuje transfer. Ve třetí fázi probíhá dlouhodobá adaptace v cizím prostředí. Čtvrtá fáze, představující komunikaci s původním domovem, má souběžný kontinuální vývoj s předešlými třemi fázemi a nabývá na intenzitě v průběhu adaptace či integrace, kdy se migrační proces ocitá na rozcestí: jedna cesta vede k dalším fázím integrace a druhá se obrací k hledání nových vazeb s původním domovem, a to vazeb nejen kulturních, příbuzenských, ale také právě v případě vietnamské migrace hlavně ekonomických vazeb, vytváří se moderní diaspora ve středoevropském prostoru.

V první fázi hodnota objektivních příčin je přibližně stejná ve všech migračních vlnách z Vietnamu do českých zemí (resp. bývalého Československa). Vždy se jednalo o osobní zisk jednotlivce-migranta a jeho rodiny. Avšak zatímco v řízených pracovních migracích v 70. a 80. letech 20. století zněly oficiální dohody o této mezistátní migraci jako pomoc Československa válkou postižené zemi, Vietnamu, a to v profesním vyškolení vietnamských pracovníků v různých oborech, pak v 90. letech je to migrace na podnikatelská víza nebo pozdější najímání pracovní síly do českých podniků (tzv. agenturní migrace), ovšem také absurdně s podnikatelskými vízy. To znamená, že to byla vždy migrace s důrazem na osobní zodpovědnost jednoho každého migranta za situaci po přesídlení. Nutno přitom potrhout, že si tohoto faktu samotní Vietnamci byli a v naprosté většině případů jsou si dodnes vědomi.

Lze tedy říci, že vietnamskou existenci v lokálním prostředí české majority neovlivňuje tolik interakce vlastního adaptačního či integračního procesu, jako spíše podnikatelské aktivity, které vykonávají nejen samotní migranti, počínaje drobnými

podnikateli až po bossy organizující dovoz a velkoobchodní distribuci laciného zboží (od legálního až po nelegální), nýbrž stále více a více k migračnímu procesu přidružené subjekty (jsou mezi nimi například i vietnamská ambasáda, Česko-vietnamská společnost a řada dalších) a vytvářející v některých případech kriminální sítě.¹²

Vietnamskou realitu v lokálním prostředí můžeme dále charakterizovat z vývojové perspektivy faktem, že do jejich formování vstoupili nejprve zakladatelé místních tržnic. Tito Vietnamci znali lokální prostor z doby působení před rokem 1990. Měli zde jisté „kontakty“ s příslušníky majority, například s funkcionáři bývalých průmyslových závodů nebo učňovských středisek. Na vůdčí roli zakladatelů tržnic navázali nově příchozí Vietnamci z jiných koutů ČR a Slovenska, případně bývalé NDR, kteří se stali aktivnějšími organizátory nebo měli ještě výhodnější kontakty odvozené od dřívější zkušenosti v ČSSR. S mírným časovým zpožděním se k nim přidávali podnikatelé z Vietnamu, kteří vstupovali do konkurence s Vietnamci-starousedlíky především výrazným kapitálem.

Vietnamské lokální komunity ovšem nevznikaly jen a jen zakladatelskou iniciativou jednotlivců s finančními možnostmi nebo kontakty s majoritním prostředím. Rozhodující roli nakonec sehráli řadoví vietnamští migranti, kteří příchodem do českých zemí řešili svízelnou ekonomickou situaci své rodiny a často i dalších příbuzných. Komunity se tak utvářely ze dvou subjektů, jejichž vazby nejsou nepodobné jiným kolonizačním projektům.

Identifikovat můžeme tedy jednak organizátory podmínek migrace za účelem jednoho typu podnikání (nákup-prodej laciného zboží na tržnicích), jednak drobné kolonizátory prostoru vhodného pro tento typ podnikání. Ovšem tyto dva subjekty ne vždy dokázaly spolupracovat. Hlavním důvodem byla skutečnost, že celému procesu formování lokálních komunit vládla živelnost. Právě na jedné straně potřeba praktické spolupráce, ale také na druhé straně napětí a souboje mezi těmito subjekty z důvodů konkurence, vytvářejí další momenty adaptace lokálních komunit v novém cizím prostředí po přesídlení.

Lokální komunity se také proměňovaly pod vlivem vyvíjejících se ekonomických podmínek v ČR a obdobných proměn také v okolním zahraničním prostoru. Zároveň došlo na proměnu způsobů komunikace s orgány majoritní společnosti, a to na různé úrovni (od místní samosprávy až po centrální státní orgány nebo dobrovolné organizace, které jim nabízely a nabízejí pomoc atd.).

Periodizace

Adaptaci posledního dvacetiletého období Vietnamců v této zemi můžeme periodizovat následujícím způsobem. Při utváření komunitního života Vietnamců byl

---

12 NOŽINA, M.: *Strýčkové, žoldáci a pouliční prodavači, struktura a modus operandi vietnamského organizovaného zločinu*, c. d., s. 43–51.

významný především soubor podnikatelských podmínek v tom kterém místě formování lokální společnosti. Jednalo se buď o živelný (neoficiální) pouliční prodej legálně i nelegálně dováženého zboží nebo o různým způsobem (podle místních podmínek) zorganizovaný maloobchodní prodej nebo prodej na velkoobchodních tržnicích. Z tohoto hlediska lze stanovit tyto fáze vietnamského podnikání v českém prostředí:

1. živelný pouliční stánkový prodej (1990–1992) navazující na vietnamské „*kšeftování*“ z 80. let různě získaného nebo vyrobeného zboží (jako byly *texasky*, digitální hodinky, aj.),

2. formování městských a příhraničních tržnic (1992–1995),

3. zlatá doba tržnic (1995–1998),

4. postupný útlum stánkového prodeje na tržnicích a přesun vietnamského obchodu do kamenných obchodů (1998–současnost).

Další důležitou, avšak nikoli rozhodující složkou (jak by se mohlo zdát) byly různé pokusy o celostátní (ve smyslu celého prostoru) organizovanost vietnamského etnika uvnitř českých zemí. Problematičnost a hlavně jistá formálnost provádění takové organizovanosti celé komunity pramenily z toho, že různé projekty vycházely nikoli z potřeb drobných podnikatelů-obchodníků, nýbrž také často nesly v sobě snahy kontrolovat a využívat rostoucí ekonomickou sílu shora, a to především od vietnamské ambasády v ČR. Platilo to a stále platí pro organizaci Svaz Vietnamců v ČR a také pro nová občanská sdružení, která vznikají na pomoc jednotlivcům a rodinám k rozvoji jejich vzdělanosti, informovanosti a také různých zájmů počínaje bojovými uměními, přes hobby typu bonsai až po ideově či ideologicky náročnější aktivity jako třeba buddhistická společenství. Za těmito formálně prezentovanými a bohužel aktivními se mohou skrývat podivuhodné zájmy, které lze komplikovaně odhalovat a dokazovat.¹³

Nové skupinové postoje

Významná jsou léta 2008 a 2009. Ta představují zásadní zlom v postojích Vietnamců vůči veřejnému prostoru, v němž v České republice žijí. Rozpolcená identita někdy bolestně prožívaného cizinectví s přirozenou snahou vyrovnat se s dvojitým domovem, přičemž spojení s tím původním, vietnamským, svádí k průměru dosud nepřestříhnuté pupeční šňůry. Změna v jejich postojích se projevila tím, že někteří jejich mluvčí (spontánní i delegovaní) deklarovali na veřejnosti, to znamená ve sdělovacích prostředcích i před orgány exekutivy a legislativy, nespokojenost s chováním majoritní společnosti, hlavně policie a dalších kontrolních orgánů ČR vůči nim. Reakce orgánů státní moci Vietnamci pochopili jako *diskriminaci*.

V tomto období několika měsíců v letech 2008 a 2009 „projely“ lokálními komunitami Vietnamců v České republice intenzivní podněty k rekapitulaci vlastního

13 NOŽINA, M.: *Strýčkové, žoldáci a pouliční prodavači, struktura a modus operandi vietnamského organizovaného zločinu*, c. d., s. 43–51.

postavení v této zemi. Rekapitulace to byla víceméně spontánní, živelná s jedním ústředním momentem: obrany vlastní důstojné tváře tohoto etnika vůči majoritě. Objevily se podněty různého druhu a v různých časových obdobích působily na jednotlivce a malé skupiny.

Byly to třeba aféry s odhalením nelegálních porážek zvířecího masa včetně psů. Právě pobouření české veřejnosti nad pověstmi či realitou o konzumaci psiho masa přijímali Vietnamci jako urážku nebo jako formy nedůstojné pomluvy. Česká reakce především ta mediální zapůsobila tentokrát nejen na první generaci vietnamské imigrace, ale citově dopadla daleko silněji na dospívající druhou generaci, která měla potřebu vysvětlit svým českým vrstevníkům, že jejich rodiče nedělají nic nekulturního. Kromě jiného tyto aféry také způsobily jisté sblížení druhé generace (dospívajících mladých, především studentů) s generacemi svých otců.

Rada dalších afér tohoto období se pak vážala ke konfliktům se státní správou, s kontrolními orgány jako Českou obchodní inspekci, Cizineckou policií, dále s obecním úřadem a sousedským okolím, a to především kolem velkoobchodní tržnice SAPA v Praze-Libuši, nazývané malá Hanoj. Do afér vstupovaly subjekty zvenčí, mimo rodilé Vietnamce. Dělo se tak zvláště ze strany Česko-vietnamské společnosti a na ni navazující podnikatelská seskupení.

Poznámky o možnostech výzkumu

Při studiu vietnamského etnika jsem si stanovil vedle sběru faktografie za účelem registrace jejich přítomnosti v českém lokálním prostředí, a to faktografie různé provenience počínaje archivními dokumenty přes dotazníková šetření, rozhovory a zúčastněná pozorování, také pokus o analýzu identity vietnamského migranta v tomto prostředí. Důraz jsem při tom kladl na tři úrovně individuálních postojů po přesídlení.

V první úrovni byl výzkum zaměřen na proces získávání nových *osobnostních kvalit přesídlenec*, které se týkaly proměny norem chování, získání různých dovedností, dále na oblast vzdělávání, osvojení si jazyka majority případně dalšího jazyka (v pohraničních oblastech to byla možnost poznat částečně polštinu nebo němčinu).

Druhou úrovní je posun nebo dokonce proměna role člověka v komunálním prostředí.

Třetí výraznou úrovní je proměňující se nebo vyvíjející se vztah k centrální moci, zahrnující respekt vůči zákonům, stav občanské společnosti, v níž se migrant adaptoval apod.

Integrace Vietnamců v ČR není jen prostým aktem přizpůsobení imigrační skupiny jinokulturnímu prostředí, to znamená české majoritě. Je to mimořádně komplikovaný jev související s globálními změnami tohoto světa za poslední půlstoletí. Znamená to tedy zároveň, že tento imigrační proces má přesah do vietnamských komunit sousedních zemí a také do širšího kontextu nazývaného Overseases Vietnamese (a formujícího se především po roce 1975, kdy Vietnamci z jihu země emigrovali především do USA a Kanady. K nim je třeba přiřadit také Vietnamce ve Francii po roce 1954

a tzv. boat people migraci z 90. let do Austrálie a západní Evropy). Do toho všeho zapadá stále narůstající již zdůrazněný význam zahraničních Vietnamců pro rozvoj domácí vietnamské společnosti, zvláště ekonomiky, ve Vietnamské socialistické republice, která se naučila vnímat a využívat ekonomickou sílu svého etnika v cizině.

Závěrem

Nápadným rozdílem vietnamské existence v novém diasporálním světě po přesídlení oproti průměru euro-americké civilizace je, že nehledá novou identitu, jako třeba průměr majoritní společnosti v ČR, když přesídlí do jiné země. Vietnamec-obchodník bývá silněji zapouzdřen ve vlastních kulturních zvyklostech, neboť to, co upřednostňuje po přesídlení, je finanční profit podmíněný snahou po co největším zisku nejen pro sebe, ale rodinu doma ve Vietnamu.

Tento fakt konzervující zažitě sociální vazby nese v sobě stále onu účelovou funkci, soustředěnou na zisk, ovšem s jistými proměnami. Vzhledem k tomu, že se pole pro získání finančního profitu mění, neboť již pomalu ztrácí dominantní formu klasický nákup a prodej laciného zboží, transformuje se zájem vydělávat (nebo zpočátku jen snaha se nějak uživit v cizí zemi) do *náhradních podnikatelských aktivit* nejrůznějšího druhu, počínaje třeba nehtovými studii, přes služby všeho druhu (zvláště pak pro příslušníky vietnamské komunity: tlumočení, obstarávání ubytování, poradenství všeho druhu atd.) a konče zájmovými aktivitami, jejichž cíle se provozují či posuzují zase z úhlu onoho finančního profitu. Jednou z takových aktivit je mimořádný nárůst nových sdružení, z nichž do přílohy vybírám pouze ty, které se vyskytují v oficiální kategorii „občanských sdružení“ (viz příloha).

Literatura:

- AL-ALI, N.: *Tender relations, transnational ties and rituals among Bosnian refugees*. Global Networks 2, 2002, s. 249–262.
- APPADURAI, A.: *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis 1996.
- BRETTELL, C. B. – HOLLIFIELD, J. F.: *Migration theory: talking across disciplines*. New York – London 2000.
- BROUČEK, S.: *Český pohled na Vietnamce*. Praha 2003.
- BROUČEK, S.: *Aktuální problémy adaptace vietnamského etnika v ČR. První část*. In: Uherek, Z. (ed.): *Integrace cizinců na území České republiky. Výzkumné zprávy a studie vytvořené na pracovištích Akademie věd České republiky*. Praha 2003, s. 7–184.
- BROUČEK, S.: *Integrační tendence vietnamského etnika v českém lokálním prostředí*. Český lid 92, 2005, s. 129–154.

- BROUČEK, S.: *Hledání důvěry imigrační skupiny v prostředí české majoritní společnosti. Vietnamské etnikum*. In: Uherek, Z. (ed.): *Kultura – společnost – tradice 2*. Soubor statí z etnologie, folkloristiky a sociokulturní antropologie. Praha 2006, s. 131–168.
- BRYCESON, D. – VUORELA, U. (eds): *The Transnational Family. New European Frontiers and Global Networks*. Oxford 2002.
- DRBOHLAV, D. – ČERNÍK, J. – DZUROVÁ, D.: *Dimensions of Integration: Migrant Youth in Central European Countries*. Praha 2004.
- GLICK SCHILLER, N. – BASCH, L. – SZANTON-BLANC, C.: *From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration*. In: Pries, L. (ed.): *Migration and Transnational Social Spaces*. Ashgate 1999, s. 73–105.
- GRILLO, R.: *Islam and Transnationalism*. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 30, 2004, s. 861–878.
- HALL, S.: *Kultural Identity and Diaspora*. In: Bradel, J. E. – Mannu, A. (eds.): *Theorizing Diaspora*. Oxford 2003, s. 210–239.
- HUDDLESTON, T. – NIESSEN, J.: *Migrant integration policy*. Luxemburg 2011.
- KOCOUREK, J.: *Vietnamci v ČR*. In: Leontiyeva, Y. (ed): *Menšinová problematika v ČR: komunitní život a reprezentace kolektivních zájmů (Slováci, Ukrajinci, Vietnamci a Romové)*. Praha 2007, s. 46–62.
- KOCOUREK, J. – PECHOVÁ, E. (ed.): *S vietnamskými dětmi na českých školách*. Praha 2006.
- NGO, V. L.: *Vietnamští pracující v Československu*. Praha 1989.
- NGUYEN, T.: *Vietnamci v Praze*. Praha 2001.
- NOŽINA, M.: *Strýčkové, žoldáci a pouliční prodavači, struktura a modus operandi vietnamského organizovaného zločinu*. *Bulletin Národní protidrogové centrály* 2, 2008, s. 43–51.
- PECHOVÁ, E.: *Migrace z Vietnamu do České republiky v kontextu problematiky obchodu s lidmi a vykořisťováním*. Praha 2007.
- SIROVÁTKA, T. (ed.): *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno 2002.
- SZALÓ, C.: *Transnacionální migrace: Proměny identit, hranic a vědění o nich*. Brno 2007.
- TAJFEL, H. – TURNER, J. C.: *An integrative theory of intergroup conflict*. In: Austin, W. G. – Worchel, S. (eds.): *The social psychology of intergroup relations*. Monterey, CA 1979, s. 33–47.
- VASILJEV, I.: *Za dědictvím starých Vietů*. Praha 1999.
- VERTOVEC, S.: *Conceiving and Researching Transnationalism*. *Ethnic and Racial Studies* 22, s. 447–462.
- WALCH, T.: *Immigrant America: European ethnicity in the United States*. New York 1994.

Příloha

Seznam občanských sdružení založených na úmyslu pomoci integraci vietnamského etnika v České republice

V současné době se jedná oficiálně o 31 občanských sdružení. Účel jejich vzniku (který si přečteme v přihlášce) má tyto polohy: podnikání, zprostředkování zaměstnání, vzdělávání, pěstování kultury, investice a rozvoj, studentské podpory, ženské, náboženské, tj. buddhistické, literární a sportovní potřeby a zájmy.

Sídla těchto organizací naznačují silící koncentraci nových aktivit v Praze, konkrétně kolem tržnice SAPA, které požívají významné postavení ve vietnamské exteritorialitě:

- na tržnici SAPA (tzv. malé Hanoji v Praze): 12,
- na jiném místě v Praze: 8, (dohromady v Praze: 20, tj. téměř 2/3, většina),
- dvě organizace sídlí: v Plzni, Ostravě a Varnsdorfu,
- jednu organizaci najdeme: v Kuřimi, Ostrově u Karlových Varů, Hradci Králové, Brně, Odřavě u Karlových Varů.

Seznam občanských sdružení

- Svaz Vietnamců v České republice, o.s., vznik: 27. 4. 2006, IČO: 70942731, adresa: Praha 4-Písnice, Libušská 319.
- Svaz vietnamských podnikatelů v ČR, o.s., vznik: 27. 4. 2006, IČO: 75086883, adresa: Praha 4-Písnice, Libušská 319.
- Asociace agentur pro zprostředkování zaměstnání vietnamským občanům, o.s., vznik: 31. 12. 2007, IČO: 22689397, adresa: Praha 4-Písnice, Libušská 319.
- Asociace českých občanů vietnamského původu, o.s., vznik: 24. 7. 2009, IČO: 22840621, adresa: Praha 4, Libušská 319.
- Aviette, o. s., vznik: 4. 12. 2009, IČO: 22825592, adresa: Praha 1, Dlouhá 33.
- Česká federace vietnamských bojových umění, vznik: 23. 12. 1996, IČO: 65265769, adresa: Kuřim, Legionářská 456.
- Česko-vietnamská společnost, vznik: 18. 3. 1997, IČO: 65998685, adresa: Praha 10-Malešice, Počernická 524/64.
- Česko-vietnamské kulturní sdružení, vznik: 5. 3. 1996, IČO: 62012690, adresa: Praha 9-Čakovice, Kostelecká 822/B.
- Česko-vietnamské podporující CENTRUM pro investice a rozvoj, vznik: 18. 8. 2009, IČO: 22838376, adresa: Plzeň, Doudlevecká 27.
- EUVIET, vznik: 4. 6. 2010, IČO: 22866035, adresa: Praha, Libušská 319/126.
- Hong Khi Dao – škola vietnamského kung-fu, vznik: 20. 6. 1997, IČO: 66361702, adresa: Ostrov.
- Klub Bat tay VIET-SEC, o.s., vznik: 7. 3. 2011, IČO: 22899588, adresa: Hradec Králové, S. K. Neumanna 278.

- Klub přátel vietnamské kultury a umění, občanské sdružení, vznik: 12. 6. 2003, IČO: 26632161, adresa: Brno, Olomoucká 61.
- Organizace pro spolupráci české a vietnamské mládeže, vznik: 23. 7. 1996, IČO: 65400291, adresa: Praha 1, Senovážné náměstí 24.
- Sdružení česko-vietnamské – Informace a byznys, vznik: 7. 7. 1997, IČO: 66933285, adresa: Ostrava 1, Pivovarská 38.
- Sdružení malých a středních vietnamských podnikatelů, vznik: 16. 4. 2007, IČO: 75113830, adresa: Praha 4, Libušská 319.
- Sdružení vietnamské mládeže a studentů v ČR, vznik: 27. 4. 2006, IČO nemá, adresa: Praha.
- Severomoravské sdružení vietnamsko-českých rodin, vznik: 28. 6. 1991, IČO nemá, adresa: Ostrava.
- Společenství vietnamského buddhismu v České republice, občanské sdružení, vznik: 24. 8. 2006, IČO: 27041409, adresa: Praha 4, Libušská 319.
- Svaz vietnamských studentů a mládeže v ČR, o.s., vznik: 13. 11. 2007, IČO: 28560981, adresa: Praha 4, Libušská 319.
- Svaz vietnamských studentů v ČSSR, vznik: 27. 4. 2006, IČO nemá, adresa: Praha.
- Svaz vietnamských žen v České republice, o.s., vznik: 17. 10. 2008, IČO: 22719890, adresa: Praha 4, Libušská 319.
- Škola vietnamských bojových umění, vznik: 2. 8. 2000, IČO: 70857245, adresa: Praha 5, Holečkova 69/638.
- VIET HELP, vznik: 25. 9. 2009, IČO: 22834346, adresa: Chodov, Tovární 718.
- Vietnamská misie, vznik: 24. 1. 2005, IČO: 26988216, adresa: Praha 5, Petržilkova 2487/48.
- Vietnamské buddhistické společenství, vznik: 15. 8. 2005, IČO: 27007235, adresa: Cheb, Odrava 31.
- Vietnamské sdružení pro literaturu a umění v České republice, vznik: 7. 8. 2008, IČO: 22727370, adresa: Praha 4, Libušská 319.
- Vietnamsko-česká sportovní asociace – Hong Khi Dao, vznik: 15. 3. 2004, IČO: 26656957, adresa: Praha 4, Libušská 319.
- Vietnamsko-československý klub, vznik: 10. 7. 1991, IČO nemá, adresa: Plzeň.
- Vietnamský klub Bonsai v EU, o.s., vznik: 8. 9. 2007, IČO: 22670254, adresa: Varnsdorf, Národní 1750.
- Vietnamský klub sympatizantů s buddhismem v EU, o.s., vznik: 19. 10. 2007, IČO: 22673415, adresa: Varnsdorf, Žitavská 1904.

Summary

Silhouette of the Vietnamese presence in the Czech Republic (On Fundamental Characteristics of the Migration Group)

The paper is designed as a set of reflections of a rather general nature. It describes the presence of Vietnamese in the Czech Republic during the last twenty years. The text captures changes describable only in trends. These are gradual transformations of local communities into modern Central European diaspora or a transnational community. For Vietnamese in the Czech Republic, the impulse to solve their economic situation dominates in terms of objective causes as well as the subjective reasoning of individual participants of the transfer. Business activities played a major role in the development of the community life of Vietnamese. These were either uncontrolled (unofficial) street sales of goods, variously organized retail or sales in wholesale markets. Phases of Vietnamese entrepreneurship in the Czech environment: 1. Uncontrolled street stall selling (1990–1992) following previous business activities from the 1980s, 2. forming of urban and border zone markets (1992–1995), 3. so-called golden times of markets (1995–1998), 4. gradual decline in stall sales in markets and shift of Vietnamese business into stores (1998–today). A significant difference of Vietnamese existence is the fact that it does not seek a new identity when it moves to another country. A Vietnamese businessman is more strongly enclosed in his own cultural habits; after moving he prefers financial profit not only for himself but also for his family back in Vietnam. The dominant form containing classic purchasing and sales of cheap goods is slowly disappearing, the interest in making money is transforming and the tendency to establish new associations is apparent.

Keywords:

Migration – adaptation – ethnicity – modern diaspora – Vietnamese in the Czech Republic

Současné etnologické bádání o tramské subkultuře

PhDr. Karel Altman, CSc.

Etnologický ústav AV ČR, v. v. i, pracoviště Brno, Veveří 97, 602 00 BRNO
karel.altman@iach.cz

Období posledních desetiletí je érou mnoha změn v řadě vědních oborů, které našly svůj výraz i v rychlém rozvoji národopisné vědy. Zvykli jsme si nazývat národopis etnologií, obohatili jsme škálu metod své práce, ale především došlo ke značnému, ne-li přímo nevídanému rozmachu badatelského záberu našeho oboru, mnohdy o témata, která ještě v polovině 20. století byla v jeho rámci zhora nemyslitelná. Vedle tradičního venkovského prostředí coby objektu bádání nastoupil též výzkum města a velkoměsta. Zde od prvotního zkoumání dělnictva (včetně horníků) rozšířili etnografové a folkloristé svůj výzkumný úsek také na další vrstvy a skupiny obyvatel urbanizovaného prostředí. Při svých bádáních se etnologové v mnohém nechali i dále nechávají inspirovat pracemi prováděnými příbuznými vědními obory, především sociologií, kulturní historií, sociokulturní antropologií.

V rámci novodobých národopisných/etnologických výzkumů dospěli v 80. letech 20. století badatelé ke zkoumání trampingu neboli tramského hnutí. Vzhledem k ne zcela známému tématu v rámci národopisné vědy se zde jeví jako nezbytné alespoň krátce charakterizovat tento kulturní jev. Tramping, tramské hnutí či tramská subkultura představují specifický fenomén, mající svou tradici na území našeho státu. Tento poměrně složitý, bohatě strukturovaný jev se řadí mezi subkultury mládeže, přičemž je však patrný přesah mimo tuto věkovou skupinu. Tramping se jeví jako forma sdružování poměrně přesně vymezené skupiny obyvatel a současně také jako specifický způsob jejich využívání volného času. Je projevem životního stylu především městské mládeže, která jej také jako první počala provozovat, vždy představovala jádro trampů a dodnes je zjevně nejpočetnější skupinou v rámci nositelů tohoto hnutí. Tento fenomén byl a je zkoumán nejen v přítomnosti, ale též retrospektivně, neboť tramping má u nás svou téměř stoletou historii. Přitom vždy vykazoval řadu atributů, jež jsou vlastní výhradně jemu a které jsou užívány všemi jeho nositeli nebo jejich většinou, a staly se tak jeho identifikačními znaky.

V období před listopadem 1989, v 80. letech, věnovali tehdejší čeští a slovenští etnografové a folkloristé pozornost trampingu spíše okrajově, ojedinele, a jak je nám známo, někdy i s neblahými následky v důsledku restrikcí ze strany státního aparátu. Bratislavský etnolog Arne Mann uveřejnil v roce 1985 stať zkoumající obřady přijímání nových členů do tramské osady¹ ve sborníku ze Strážnického sympózia,

---

1 MANN, A.: *Obřady přijímání nových členů do tramské osady*. In: *Čas života*. Brno 1985,

za což mu – alespoň dle jeho vlastních slov – věnovala zvýšenou pozornost Státní bezpečnost (StB). Další dílo z té doby, rozsáhlá studie Václava Vohlídky², bylo věnováno historii trampingu ve 20. a 30. letech. Autor se zaměřil tedy nikoli na současnost, nýbrž na poměrně dávnou minulost, čímž nepochybně unikl politickým postihům. Trampské hnutí v období první Československé republiky bylo socialistickými ideology hodnoceno víceméně kladně jako součást levicového proudu v rámci prvorepublikové společnosti, nadto V. Vohlídka svůj text publikoval v interním tisku Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV, jenž nebyl masově šířen.

K dalšímu, tentokrát již bezúhonnému bádání o trampingu došlo po roce 1989. V 90. letech badatelé brněnského pracoviště tehdejšího Ústavu pro etnografii a folkloristiku, dnešního Etnologického ústavu Akademie věd České republiky, řešili projekt podporovaný Grantovou agenturou AV ČR *Kultura dnešních dětí a mládeže se zvláštním zřetelem k folklorním projevům* (A0058604). Cílem projektu bylo studium současného stavu a proměn kultury dětí a mládeže na Moravě s přihlédnutím k vlivu masové, lidové i vysoké kultury, stejně jako sledování podílu rodiny, institucí, vrstevníků a také spontánních jevů v jejich životě. Práce směřující k naplnění takto vymezeného úkolu byly prováděny v letech 1996–1998.

Součástí takto zaměřených výzkumů bylo i bádání o subkulturách mládeže, mezi něž patří také tramping. V rámci těchto aktivit jsme tehdy zkoumali jednak historii, ale zejména současnost trampského hnutí. Bylo vytipováno několik trampských oblastí na různých místech Moravy, zejména tzv. Trojříčí (povodí řek Oslavy, Jihlavy a Chvojnice), Tišnovsko a Valašskokloboucko a Vsetínsko, kam jsme opakovaně mířili za účelem terénních výzkumů, během kterých bylo získáno mnoho poznatků o trampování.

Výsledky analýzy těchto poznatků jsme publikovali v několika odborných státech, jež vyšly tiskem během řešení projektu a v několika následujících letech v národopisných i regionálních odborných periodikách a ve sbornících.³ Patříčný výstup nechybí ani v publikaci *Rajče na útěku*, jež byla hlavním výstupem daného projektu.⁴

Naše již zmíněné stati o trampské subkultuře především definovaly tramping jako kulturní jev, pojednávaly o historii i současnosti trampského hnutí na Moravě, o základních podmínkách rozvoje tohoto fenoménu, o rozmanitých atributech trampingu, o otázce legality (či spíše ilegality) trampského hnutí, o trampských

s. 225–240.

- 2 VOHLÍDKA, V.: *Trampové 20. a 30. let*. In: České dělnictvo III. Společenský život v dělnických organizacích a spolcích. Zpravodaj KSVI 1988, č. 4, s. 134–173.
- 3 ALTMAN, K.: *Bobři a medvědi. K problematice trampingu na Brněnsku*. In: Společenství dětí a kultura. Strážnice 1997, s. 121–125. Týž: *Trampské hospody na západní Moravě*. Západní Morava 3, 1999, s. 69–78. Týž: *Trampové a moc. K problematice postavení trampského hnutí ve společnosti od počátku 20. let do současnosti*. Český lid 87, 2000, s. 223–238.
- 4 ALTMAN, K.: *...jak někteří trampují*. In: *Rajče na útěku*. Kapitoly o kultuře a folkloru dnešních dětí a mládeže s ukázkami. Brno 2003, s. 255–285.

festivitách, o vzájemném vztahu trampů a prostředí rozvíjení jejich aktivit, o trampských hospodách a další tematice.

Grantový projekt se stal důležitým impulzem i pro naše následné bádání o trampingu, ve kterých jsme pokračovali v následujícím desetiletí a jež rozvíjíme dodnes. Výsledkem byly zejména další publikované stati, mimo jiné seriál o trampském hnutí na stránkách denního tisku. Etnologická pojednání o trampingu se však také stávají součástí knižních monografií věnovaných obcím, které se nalézají v blízkosti tzv. trampských oblastí, jako tomu bylo v případě rozsáhlé publikace o Kralicích nad Oslavou (Kralice nad Oslavou 2010).

Trampská tematika však byla též v posledních více než deseti letech několikrát námi prezentovaná studentům Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. A to jednak formou semestrových přednáškových cyklů, jednak praktickým terénním výzkumem pod naším vedením, který jsme několik let prováděli zvláště na Valašskokloboucku a Vsetínsku, tedy v oblasti se specifickým, mimořádně aktivním trampským hnutím. Výsledkem pak byla nejen naše stať věnovaná trampování v tomto regionu, která se dokonce stala místním nositelem trampingu podnětem pro zpracování jejich vlastních textů, především memoárového charakteru, ale zejména celá řada studentských písemných zpráv z těchto terénních výzkumů. Byly opět zaměřeny na různá témata, například na historii a současnost místních trampských osad, na trampské festivity, na působení trampských kapel, na vztah trampingu a ekologie atd. Některé z těchto zpráv z terénního výzkumu byly publikovány v odborném etnologickém tisku.⁵ Vedle této studentské terénní praxe je však výsledkem takto zacílených bádání také diplomová práce.⁶

Jak se zdá, v současné době se zkoumání trampingu otvírají nové možnosti, což je poněkud paradoxní vzhledem ke skutečnosti, že trampské hnutí má zjevně svůj vrchol již dvě desítky let za sebou. Připomeňme, že jako kulturní jev zažil tramping zejména dvě období největšího rozmachu, kdy byl nejvíce rozšířen, kdy jeho nositelé byli nejpočetnější a rozvíjeli nejagilnější aktivity. Prvním obdobím byla éra první Československé republiky, zejména přelom 20. a 30. let, kdy se tramping coby nový fenomén rozšířil přes odpor významné části elity tehdejší společnosti v hnutí vskutku masové. Přestože byl zábavou především mládeže z dolních vrstev, stal se také jistou módou zasahující širší společenské spektrum.

Druhým obdobím výrazného rozvoje trampingu pak byl konec 60. let a následná éra tzv. normalizace, končící rokem 1989. Od tohoto mezníku je trampské hnutí na sestupu, což je nepochybně důsledek zásadních politických, ekonomických, sociálních a společenských změn, které tehdy započaly. Kromě základních existenčních dispozic hrají v tomto ohledu závažnou roli zejména nové způsoby trávení volného

5 Např. NOVOTNÝ, M.: *Trampské hnutí ve Valašských Kloboukách*. Národopisný věstník XX (62), 2003, s. 201–211.

6 HAJNÁ, M.: *Tramping v údolí říčky Libochovky*. Brno 2009.

času a zábavy. Ještě za normalizace bylo trampování pro mnohé únikem z každodenní šedi „do zelena“, tedy do přírody, z města na venkov. Současně též právě tramping (ostatně od samého počátku nazývaný „divokým skautingem“) byl svou podstatou – volným pohybem a tábořením v přírodě – projevem svobody, poněkud limitované v tehdejších každodenních životech. Také tramping byl „zakázaným ovocem“, což mu nepochybně dodávalo na atraktivitě a popularitě. V současné době, byť ve značně pozměněných podmínkách, ovšem tyto pocity u trampů mohou přežívat, neboť dřívější policejní represe, leckdy dosti brutální, dnes vystřídal sofistikovanější restriktce ze strany nových soukromých majitelů pozemků a zejména příslušníků institucionalizované Ochrany životního prostředí i patřičných správ chráněných krajinných oblastí (CHKO).

Přesto se domníváme, že se v posledních dvou desetiletích postavení trampingu a trampů ve společnosti změnilo k lepšímu. Především tramping přestal být zásadně potírán ze strany přímých mocenských, tj. politických a ideologických orgánů a institucí a jejich aparátu, což se příznivě odrazilo v celkovém zlepšení povědomí o tramském hnutí, které je dnes zjevně přijímáno pozitivněji než dříve, mimo jiné i díky kontextu dalších, zejména zcela nových subkultur dětí a mládeže, s nimiž lze tramping porovnávat. To vše má velký význam i pro dnešní a jistě i následující etnologické bádání o trampování.

Jako zvláště pozitivní se jeví současné rozšíření pramenné základny, kterou může badatel o tramském hnutí využívat. Zejména je v souvislosti se zrušením cenzury zjevný značný nárůst počtu i kvalit dokumentů, vztahujících se k trampingu, ať už jde o materiály přímo tramské provenience, anebo zprostředkovaně pojednávající o tomto specifickém fenoménu.

Především jde o velké množství publikací, které v posledních více než dvaceti letech o trampování u nás v jednotlivých místech i celých oblastech vyšly tiskem. Vedle řady zcela nových prací rozmanitého žánru jsou nyní legálně a ve výrazně vyšším nákladu publikována díla kdysi vydávaná v samizdatu. Dělo se tak nejprve (tedy vzápětí po změně režimu) poněkud improvizovaně, ale s o to větším nadšením, záhy však ve vskutku značně vysoké kvalitě, výsledkem čehož leckdy jsou dokonce dosti reprezentativně vyvedené knihy. Původci těchto počínů jsou ovšem často sami trampové, ať už bývalí, tedy především vzpomínající pamětníci, ale často též dosud aktivní nositelé tramské subkultury.⁷

7 Např. BERKA, M.: *Posázavský pacifik. Historie železnice a trampingu na Zlaté řece*. Praha 1991; CANČÁK, J. (Jiří Procházka): *Tramská historie řeky Jihlavy*. Padochov 1997; SMEJKAL, J.: *Zaplavené vzpomínky*. Třebíč 2000; Lucan (Jiří Skurovec): *Tramská historie řeky Oslavy*. Padochov 2001; VINKLÁT, P.: *Kronika trampingu v Jizerských horách 1934–2004*. Liberec 2004; *Tramping na řece Jihlavě*. Padochov 2008; MOIDL, Z.: *Kronika východočeského trampingu*. Liberec 2008; NEUVIRT, M.: *Bylo to dávno před lety. Chaty a chataři v údolí řeky Střely*. Plzeň 2012 a četné další publikace.

Kromě knižních publikací nutno zvláště ocenit i opětovný nárůst počtu trampských periodik, který byl rovněž patrný ihned po listopadu 1989. Šlo především o časopisy Tramp, Camp, Pucejř, Oslavské boudy, Trampský kurýr, Toulavý kamarád a četné další. Přestože hlavní rozmach těchto tiskovin již rovněž odezněl, stále jsou trampská periodika vydávána, leckdy nepřetržitě po mnoho let a na vskutku solidní, možná až nečekaně vysoké úrovni literární i technické (Pucejř, Oslavské boudy). Tvoří je často zruční grafici, publikují v nich zdatní literáti, beletristé i kronikáři, hudebníci, skladatelé i interpreti trampské hudby a především zasvěcení znalci trampské problematiky, tedy zjevná intelektuální elita trampského hnutí.

K těmto zdrojům cenných informací však v posledních letech přibyl ještě jeden pramen, a to pramen zcela zásadní. Jsou jím webové stránky trampů prezentované na internetu. Jde o stránky jednotlivých trampských osad, ale také dalších trampských sdružení a aktivit, zejména trampských kapel, jednotlivých festivalů trampské hudby, trampských časopisů, stránky českých trampů ve světě a jejich přátel. Ve svém celku skýtají obrovské množství vesměs kvalitního a snadno dostupného materiálu – zejména písemného a ilustračního, nebo i hudebního. K těmto webovým stránkám přistupují v elektronické podobě trampská diskusní fóra na Facebooku, která mají pro badatele rovněž svůj význam.

Vysoká úroveň a samo technické zabezpečení těchto médií jsou tak nad jiné výmluvným dokladem, že trampingu neholdují pouze nekvalifikované síly, ale také příslušníci vzdělaných vrstev společnosti. Jak však někteří z těchto tvůrců připomínají, přínos oněch webových stránek může být i kontraproduktivní: vyzrazují totiž o trampech přespříliš konkrétních skutečností těm, kteří jejich činnost potírají.

Zmíněných pramenů rozmanitého charakteru i provenience využívají v posledních letech různí badatelé, zejména historikové trampingu, ale i pracovníci jiných oborů. Je jistě pozitivní, že k nim v současnosti přistupují také profesionální etnologové. Vedle brněnského centra bádání o trampingu nutno zmínit zejména aktivity Regionálního muzea v Jílovém u Prahy, kde je umístěna stálá expozice trampingu. Stejně tak je třeba připomenout výstavu Nové pověsti české aneb folklor atomového věku uspořádanou v Etnografickém oddělení Národního muzea v Praze pod vedením Petra Janečka. Její součástí byla i expozice věnovaná trampingu, jejímž autorem byl Jan Pohunek, činný tehdy v muzeu v Jílovém.

A z úplně poslední doby nutno připomenout, že v pražské Národní galerii byla na konci srpna 2011 zahájena výstava s názvem Volný čas: Utopie na hranicích všednosti. Součástí byla i expozice nazvaná Trampství: Česká sociální utopie, jejímž kurátorem byl Milan Knížák, donedávna generální ředitel Národní galerie.

Jak je zjevné, nemělo by zůstat pouze u těchto aktivit. Trampské hnutí si nepochybně zaslouží i další bádání – a to i etnologů, neboť o trampingu zdaleka nebylo řečeno vše.

Summary

Current ethnological research on the tramp subculture

Tramping or tramp movement represents a specific, relatively complex, richly structured phenomenon, that belongs to the subcultures of the youth in the territory of our country and partly also in Slovakia, although a time overlap is apparent here. This cultural phenomenon is presenting itself as a form of association of a group of residents and as a specific method of their use of free time. It is an expression of the lifestyle of mainly urban youth from lower and middle classes. Prior to 1989, Czech and Slovak ethnographers and folklorists only paid attention to tramping sporadically, however, since the 1990s researchers of the Brno workplace of the former Institute for Ethnography and Folklore of the Czechoslovak Academy of Sciences (today Institute of Ethnology of the ASCR, v. v. i.) has progressed towards this kind of research particularly within the grant project Culture of Today's Children and Youth with Special Emphasis on Folklore Manifestations. The history and the present of the tramp movement were studied in several tramp areas of Moravia (West Moravian Trojčiči, Tišnov Region and Valašské Klobouky and Vsetín Region). The published outputs defined tramping as a cultural phenomenon, discussed its history and present, basic conditions for the development of this phenomenon, various attributes, tramping festivities, tramp pubs, and they addressed issues of the legality of the tramp movement. In the last ten years, tramping has been presented to students of the Institute of European Ethnology at the Faculty of Arts, in Brno, Masaryk University in the form of semester-long cycles of lectures and field research. It resulted in student reports from field research, their own expert essays and graduate-level theses. Currently, tramping continues to develop just like research on the tramping subculture in Brno and other centres while thematically focused exhibitions are organized as well (Ethnographic Department of the National Museum, National Gallery) and entire tramping sections are established in museums (Jílové u Prahy).

Keywords:

Tramping – youth subcultures – free time activities – forms of association – Czech Ethnology

Rukodělná výroba v Bulharsku od konce 19. století do současnosti Východní Rodopy. Případ podhorského regionu

Mgr. Barbora Machová

Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, A. Nováka 1, 602 00 BRNO

barbora.machova@gmail.com

Následující příspěvek se věnuje rukodělné výrobě na území jihovýchodního Bulharska. Vychází z opakovaného krátkodobého výzkumu v několika vesnicích na východním úpatí rozsáhlého balkánského pohoří Rodopy.¹ Vzhledem k povaze tématu je příspěvek především materiálový, snaží se však také o zasazení regionálních realit do celobulharského, resp. balkánského kontextu a srovnání s českým a moravským prostředím.

Tradiční lidovou výrobu podle ekonomické formy (na základě vztahu typu výroby k trhu) u nás vymezil Vladimír Scheufler třemi kategoriemi: domácí výroba – domácká výroba – řemeslná výroba.² Jako čtvrtou, novodobou formu rukodělné výroby vymezil později Josef Jančář lidové umělecké řemeslo, organizované prostřednictvím institucí na ochranu kulturního dědictví, u kterého je kladen důraz

1 Oblast leží na jihovýchodě Bulharska při hranicích s Řeckem nedaleko bulharsko-řecko-tureckého trojmezí. Nachází se na východním úpatí východních Rodop, na pomezí pohoří Rodopy a Thrácké nížiny. Největším sídlem v regionu a správním střediskem obcí, administrativní jednotky, je město Ivajlovgrad. Region nemá daleko k Egejskému moři, s jehož dnes řeckým přístavem Alexandropolis jej stejně jako s Istanbulem spojovaly již od starověku dálkové obchodní cesty. Ne vždy to byla oblast pohraniční, jak je tomu dnes. Ke studiu tohoto regionu mě inspiroval malý zájem bulharské etnologie, která v průběhu 20. století zkoumala „tradiční“ kulturu zejména těch vesnic a oblastí, jejichž obyvatelé byli považováni za nositele jakési „nezkažené, nejstarší a umělecky nejhodnotnější kultury“ (Srov. JERÁBEK, R.: *Národopisné studium dnešní vesnice*. In: Jeřábek, R. a kol.: *Proměny jihomoravské vesnice*. Brno 1981, s. 11–22). Výzkum jsem uskutečnila v malých vesnicích soustředěného osídlení vzdálených 10 až 40 kilometrů od administrativního centra – Orešino, Pelevun, Kostilkovo, Mandrica, Gorni a Dolní Juruci, Boturče. Obyvatelstvo prvních tří vesnic jsou potomci pravoslavných Bulharů dosídlených z Malé Asie a Řecka po roce 1913. V Mandrici žijí pravoslavní Albánci, v Gorni a Dolní Juruci a v Boturče muslimové hovořící bulharsky – Pomaci. Příspěvek vychází z diplomové práce autorky obhájené v roce 2009 na Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně.

2 SCHEUFLER, V.: *Výroba*. In: Brouček, S. – Jeřábek, R. (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. Sv. 3. Praha 2007, s. 1168–1169 a další hesla: *domácká výroba* (s. 142–143), *řemeslo* (s. 874–875), *živnost* (s. 1242–1243); SCHEUFLER, V.: *Rukodělná výroba. Lid a lidová kultura národního obrození v Čechách*. Sv. 2. Praha 1980. Srov. WOITSCH, J.: *Málo známé kořeny klasifikace rukodělné výroby*. *Národopisný věstník* 63, 2004, s. 13–21; VÁLKA, M.: *Lidová výroba jako kulturní fenomén*. In: *Domácká výroba v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Měčín 2000, s. 6–10.

především na estetickou stránku výrobku.³ Lidové umělecké výrobě se ve svém příspěvku nevěnuji.

Druhou tradiční klasifikací rukodělné výroby je třídění odvětví podle převládajícího zpracovávaného materiálu. Tato klasifikace je podle etnologa Jiřího Woitsche patrně v české etnografii nejrozšířenější.⁴ Ve svém příspěvku využívám kombinaci obou klasických třídění.

Bulharská etnologie rozlišovala původně jen výrobu domácí, takzvané domácí řemeslo (*domašen zanajàt*), a specializované řemeslo (*zanajàt*). Domáckou výrobu vymezuje až novější literatura a označuje ji jako domácí průmysl (*domašna industrija*).⁵ Tento termín se na přelomu 19. a 20. století užíval i u nás. V balkánské lidové kultuře však nebyly tyto podoby rukodělné výroby striktně odděleny a na rozdíl od našeho prostředí se jako řemesla označovalo také uhlířství (*văglištàrstvo*, *kjurmurdžijstvo*), povoznictví (*kiradžijstvo*),⁶ stavitelství (*djulğerstvo*) nebo dokonce chov velbloudů (*kamilàrstvo*).⁷

Dalším rozdílem oproti středoevropskému prostředí byla skutečnost, že na celém Balkáně pracovali řemeslníci tradičně nejen ve městech, ale i na vesnicích. Základní jednotkou organizace řemeslné výroby a prostředkem státní regulace byly v osmanské době cechy (*esnafi*), které s celkovou modernizací na přelomu 19. a 20. století postupně zanikaly.⁸ Do cechů se sdružovali řemeslníci z měst i z vesnic, i když řada vesnických řemeslníků členy měšťského cechu nebývala. V Rodopech, rozsáhlém pohoří v jižním Bulharsku a v severním Řecku, se do cechů sdružovali například soukeníci, krejčí, koželuzi, truhláři, hrnčíři, koláři, ševci, zedníci a ve středních Rodopech také pastevcí ovcí.⁹ V době národní emancipace v Bulharsku v 19. století společenská úloha bulharských cechů sílila. Bohatí bulharští řemeslníci, členové cechovních organizací byli v 19. století spolu s bulharskou inteligencí jedním z hlavních činitelů bulharského národního obrození (*Văzràždane*).¹⁰ Po roce 1878 byly v nově

3 JANČÁŘ, J.: *Rukodělná výroba*. In: Jančář, J. a kol.: *Vlastivěda moravská. Lidová kultura na Moravě. Brno – Strážnice 2000*, s. 62; VÁLKA, M.: *Lidová výroba jako kulturní fenomén*, c. d.

4 WOITSCH, J.: *Málo známé kořeny klasifikace rukodělné výroby*, c. d., s. 15.

5 Srov. GORGIEV, G. (ed.): *Etnografija na Bălgarija II. Materialna kultura*. Sofija 1983, s. 66–88, 92–141; TENEVA, N.: *Rodopski zanajati*. Sofija 2003, s. 68. Pojem „domáci průmysl“ uvádí Nadežda Teneva.

6 Přesný ekvivalent pro *kiradžijstvo*, organizovaný převoz zboží na hřbetech oslů, mul nebo koní by v češtině mohl znít soumarská doprava. Povoznictví, tak jak jej známe z českého prostředí, nebylo na Balkáně až do konce 19. století příliš rozšířené, protože cesty byly pro vozy nesjízdné.

7 Srov. BONEVA, T.: *Profesionalni grupi*. In: Rodopi. *Tradicionalna narodna duchovna i socialnonormativna kultura*. Sofija 1994, s. 231; PORTALSKI, E.: *Zanajati*. In: Sakar. *Etnografsko, folklorno i ezikovo izsledvane*. Sofija 2002, s. 165.

8 PORTALSKI, E.: *Zanajati*, c. d., s. 165.

9 BONEVA, T.: *Esnafski organizacii*. In: Rodopi. *Tradicionalna narodna duchovna i socialnonormativna kultura*. Sofija 1994, s. 250–251.

10 Srov. VAKARELSKI, Ch.: *Etnografija na Bălgarija*. Sofija 2007³, s. 418; GORGIEV, G. (ed.): *Etnografija na Bălgarija II. Materialna kultura*, c. d., s. 93.

vzniklém Bulharském knížectví cechy modernizovány a zakládaly se řemeslnické organizace (*zanajatčijska organizacija*), některé jako součást oblastních obchodních komor, masověji však od počátku 20. století.¹¹ V těchto regionálních řemeslnických organizacích se sdružovali řemeslníci po celou první polovinu 20. století. Ve dvacátých letech se začaly zakládat i v regionu, ve kterém jsem uskutečnila v letech 2008 a 2009 terénní výzkum, ve východních Rodopech. Opožděné formování moderních řemeslnických sdružení bylo způsobeno i tím, že region se stal součástí Bulharska až po balkánských válkách v roce 1913. Nové organizace byly masovější, vstupovali do nich také řemeslníci, kteří se dříve v českých neorganizovali.¹²

Část vesnických řemeslníků měla své dílny a obchody ve velkých městech nebo v Istanbulu, kde trávila většinu roku. Jejich rodiny však zůstávaly žít na vesnici a staraly se o malé hospodářství. Tato životní strategie byla více rozšířena u křesťanských obyvatel Rodop – muslimové vlastnili větší pozemky a věnovali se především zemědělství a chovu dobytka.¹³ Někteří řemeslníci bývali současně také obchodníci, kteří se svými výrobky putovali po vesnicích a městech. Zboží prodávali hlavně v čase výročních trhů a poutí, které se v Rodopech konaly zpravidla na sklonku léta a na podzim, od svátku Nanebevzetí Panny Marie (*Goljama Bogorodica*, 15. srpna) do svátku svatého Dimitra (*Dimitrovdan*, 28. října).¹⁴ Řemeslníci z Ivajlovgradska nabízeli své výrobky na trzích ve velkých vesnicích v oblasti, ve městě Ivajlovgradu a do roku 1913 také v Dimotice, Soflu nebo v Edirne. Tato bývalá významná střediska regionu dnes leží v Řecku (první dvě) a v Turecku. Za Osmanské říše tu však žádné státní hranice nebyly. Po druhé balkánské válce v roce 1913, kdy vznikly nové hranice, došlo kvůli zavedení celních povinností k významné ztrátě odbytišť. Ztráta části trhu výrazně poznamenala místní řemeslníky a chovatele ovcí a vedla k velkému hospodářskému úpadku v celých Rodopech. Pro transhumánní pastevectví, způsob obživy téměř poloviny rodopských obyvatel, byly nové hranice fatální – neumožňovaly totiž přesun tisícíhlavých stád mezi letními a zimními pastvinami.¹⁵ Oblast byla odsunuta na periferii nově se formujících států. Podle rakouského historika Ulfa Brunnbauera se Rodopy jako součást bulharského státu staly zanedbávanou, izolovanou a chudou oblastí.¹⁶

Nedílnou součástí života řemeslníků byly do 50. let 20. století sezónní migrace za prací a za výdělkem. V bulharštině existuje jednoslovné označení pracovní migrace (*gurbet*), a člověka, který migruje za výdělkem (*gurbetčija*). Taková slova

11 GORGIEV, G. (ed.): *Etnografija na Bălgarija II. Materialna kultura*, c. d., s. 93.

12 NIKOLČOVSKA, M. – STEFANOV, I.: *Ivajlovgrad i pokrajninata mu prez Văzraždaneto*. Sofija 1980, s. 15; srov. PORTALSKI, E.: *Zanajati*, c. d., s. 166.

13 BRUNNBAUER, U.: *Gebirgsgesellschaften auf dem Balkan. Wirtschaft und Familienstrukturen im Rhodopengebirge (19./20. Jahrhundert)*. Wien – Köln – Weimar 2004, s. 153–164.

14 TENEVA, N.: *Rodopski zanajati*, c. d., s. 23.

15 BRUNNBAUER, U.: *Gebirgsgesellschaften auf dem Balkan. Wirtschaft und Familienstrukturen im Rhodopengebirge (19./20. Jahrhundert)*, c. d., s. 155, 243.

16 Tamtéž, s. 90.

se vyskytují i v jiných balkánských jazycích a svědčí o rozšířenosti pracovních migrací. Chopení za práci nebylo nouzovým řešením chudoby, ale její prevencí a prostředkem sociálního vzestupu.¹⁷ Socioekonomické poměry v Osmanské říši rozsáhlou pracovní migraci umožňovaly. Od druhé poloviny 20. století se tato ekonomická migrace stávala ze sezónní stálou a směřovala z venkova do měst. Tuto skutečnost podnítilo několik faktorů. Jedním z nich byla socialistická kolektivizace zemědělství a řemeslné výroby, která v Bulharsku proběhla v letech 1948 až 1958,¹⁸ a znárodnění průmyslu. Zemědělství bylo združstevňováno nejen v nížinných, ale i v podhorských a horských oblastech.¹⁹ Socializace zemědělství znamenala pro venkovské obyvatele radikální zlom v jejich životě, zpochybnění dosud platného světa hodnot, jehož důležitou součástí bylo vlastnictví půdy.²⁰ Domácnost přestala být základní výrobní jednotkou a její členové se postupně ekonomicky osamostatňovali. Dalším faktorem, který podporoval migraci do měst, byla modernizace zemědělské a řemeslné výroby a mechanizace – v podhorských a horských oblastech Bulharska až od 60. a 70. let 20. století. Mechanizace a rozvoj nových technologií snížily nároky na počet pracovních sil a řada venkovských obyvatel tak přišla o zaměstnání. Hledání nových způsobů obživy v rychle se rozvíjejících průmyslových centrech pro ně bylo východiskem. Třetím faktorem byl prudký rozvoj těžkého průmyslu v do té doby agrárním Bulharsku, který naopak nutně potřeboval množství pracovních sil. Jistý vliv měl také fakt, že komunistický režim preferoval dělnictvo před rolníky.

Chléb upečený v podnici. Boturče. Říjen 2008, foto Barbora Machová, archiv autorky.

17 BOČKOVÁ, H. – POSPÍŠILOVÁ, J.: *Bulhaři v Brně. Proměny profesní a etnické minority. Český lid* 93, 2006, s. 115.

18 VASILEVA, B.: *Migracionni procesi v Bălgarija sled vtora svetovna vojna*. Sofija 1991, s. 6.

19 MIGEVA, V.: *Kolektivizacija na bălgarskoto selo (1948-1958 godina)*. Sofija 1995, s. 289.

20 Srov. DANGEOVÁ, O.: *Slovenský vidiek. Bariéry a perspektivy rozvoja*. Bratislava 2006, s. 65; AČKOSKA, V.: *Lekcii od istorijata na sovremenata makedonska država (1944–1991)*. Skopje 2011, s. 386.

V 50. letech 20. století vznikala v Bulharsku vedle zemědělských družstev také socialistická družstva řemeslníků (*trudovo-zanajatčijska kooperacija*, ZANKOP), do kterých všichni řemeslníci museli vstoupit a odevzdat družstvu své nástroje a vybavení dílen.²¹ V regionu si v době socialistického družstevního hospodaření udržela svůj význam pouze řemesla zajišťující bezchybný chod zdejší převažující zemědělské výroby: kovářství, podkovářství, kolářství a bednářství. Řemeslníci se zaměřovali zejména na opravy hospodářských strojů a nástrojů, méně vyráběli hotové výrobky. Naopak textilní výroba s rozvojem průmyslové výroby spotřebního zboží až na některé výjimky rychle zanikala.

V Rodopech byla v 19. a ještě na počátku 20. století rozvinutá a masově rozšířená domácká výroba. Pro Balkán bylo typické, že se v jednom výrobním odvětví mnohdy specializovala celá městečka a vesnice a často celé menší regiony. Tato skutečnost platila jak pro řemesla, tak v domácké výrobě. Ve středních Rodopech si v osmanské době svůj výjimečný význam udržovalo soukenictví (*abadžijstvo*),²² zatímco ve východních Rodopech měla zásadní význam domácká produkce zámotků bource morušového (*bubàrstvo*). Produkce zámotků sice není druh rukodělné výroby v pravém slova smyslu (nezahrnovala výrobu surového hedvábí), ale do domácké výroby ji řadím proto, že byla organizovaná na obdobných principech (neprofesionální práce v rodinném hospodářství) a měla pro chovatele bource stejný ekonomický význam jako domácká produkce.

„Jestlipak váš syn nosí náramek?“

Řemesla, domácká a domácí výroba na Ivajlovgradsku

Hlavním centrem řemesel a domácké výroby na jižního Ivajlovgradska byla obec Mandrica. Pro Mandrici bez výhrady platí skutečnost, kterou výstižně formuloval Jiří Langer: v Bulharsku nejsou vždy jasně rozpoznatelné rozdíly mezi vesnicí a městem z hlediska hospodářského i sociálního, proto se neliší ani stavbami.²³ Mandrica byla po hospodářské a sociální stránce i podle sídelní zástavby spíše městečkem než vesnicí. Po roce 1914 tu otevřeli sedmitřídka a řada obyvatel získala během 20. století středoškolské a někteří i vysokoškolské vzdělání, což nebylo v regionu, kam po roce 1913 přišli negramotní bulharští migranti z Malé Asie a Řecka, běžné. Zdejší obyvatelé byly oproti novým příchozím „starousedlíci“ a vyznačovali se ještě

21 Dimităr Purnarov, 2008, Pelevun; Christo Konduzov, 2008, Orešino; Nešo Tenev, 2008, Gorni Juruci; NIKOLČOVSKA, M. – STEFANOV, I.: *Ivajlovgrad i pokrajninata mu prez Văzraždaneto*, c. d., s. 17; PORTALSKI, E.: *Zanajati*, c. d., s. 166; GORGIEV, G. (ed.): *Etnografija na Bălgarija II. Materialna kultura*, c. d., s. 93.

22 TENEVA, N.: *Rodopski zanajati*, c. d., s. 123–153; BONEVA, T.: *Profesionalni grupi*, c. d., s. 231; PRIMOVSKI, A.: *Bit i kultura na rodopskite bălgari. Materialna kultura*. Sbornik za narodni umotvorenija i narodopis 54. Sofija 1973, s. 271–296.

23 LANGER, J.: *Evropská muzea v přírodě*. Praha 2005, s. 29.

jedním specifickým – hovořili albánsky. I v době mého výzkumu byl albánský dialekt hlavním obcovacím jazykem pro většinu stálých obyvatel obce.²⁴ Pro obyvatele Mandrice existovaly v první polovině 20. století dva hlavní zdroje obživy: chov bource morušového a řemesla. V provozu zde byly dílny krejčovské (*terzijski rabotilnici*) a ševcovské (*obuštarski*). Do místních barvíren (*bojadžijnici*; na počátku 20. století tu prý byly tři) nosili přízi a látky k barvení obyvatelé všech okolních vesnic. V Mandrici pracoval bednář (*fučedžija, báčvār*) a bylo zde několik dílen výrobců tkanin a koberců z koží srsti (*mutafčijiski rabotilnici*). Výrobky místních řemeslníků se prodávaly do celého okolí. Byla tu cihelna, několik vodních mlýnů a osm lisoven na sezam, který se v okolí hojně pěstoval. V první polovině 20. století se místní řemeslníci učili v Plovdivu, Svilengradu a dokonce v tři sta kilometrů vzdálené Sofii.²⁵

Řemeslník byl v bulharské společnosti váženou osobou. Naučené řemeslo bylo zárukou, že se muž dokáže postarat o rodinu. Když se v Mandrici domlouvala svatba, rodina dívky se ptala rodičů chlapce: „*Jestlipak má váš syn na ruce náramek?*“ To znamenalo, zda se chlapec vyučil nějakému řemeslu.²⁶

Chov bource morušového

Chov bource morušového (*bubàrstvo*) byl až do 70. let 20. století důležitým doplňkovým zdrojem obživy obyvatel většiny vesnic jižního Ivajlovgradska a v Mandrici byl jedním z hlavních zaměstnání. Hedvábnictví (*koprinarstvo*) se podle dostupných pramenů rozvíjelo v sousedních regionech Chaskovska a Odrinska (Edirne, dnes Turecko) od konce 18. století.²⁷ Chov bource morušového se sem rozšířil z významných center hedvábnického průmyslu Edirne, Dimotiky a Soflu (Řecko), kde se pěstovala bílá bagdáská, takzvaná odrinská rasa, a hedvábí odtud odebíraly italské a francouzské firmy. První profesionální chovatelé vajíček bource morušového (*grenjòri*) z Mandrice a dalších vesnic Ivajlovgradsku se vyučili v posledních letech 19. století v Burse v Malé Asii a poté zásobovali vajíčky celé jižní Ivajlovgradsko i blízká hospodářská centra Dimotika a Soflu.²⁸

24 Podle místní etiologické pověsti sem Albánci přišli v první polovině 17. století z vesnice Vitkuki, z Korčanska v jižní Albánii. Zabývali se chovem ovcí na maso a dodávali mléčné výrobky pro osmanskou armádu. V roce 1912 měla Mandrica 1879 obyvatel, v roce 2008 už jen 58 stálých obyvatel a 69 přechodně usazených osob – Romů a Pomaků z vesnic vzdálených asi 120 kilometrů od Mandrice. Albánské obyvatelstvo je důchodového věku.

25 Evdokija Moskova, 2008, Mandrica. Její otec byl v Mandrici švec, děd výrobce tkanin z koží srsti (*mutafčija*).

26 Evdokija Moskova, 2008, Mandrica.

27 GRAMATIKOV, G.: *Ivajlovgrad i Ivajlovgradsko – edin ot naj-značimite bǎlgarski bubarski centrove*. Izvestija na regionalnija istoričeski muzej Chaskovo 3, 2006, s. 106.

28 NIKOLČOVSKA, M.: *Pomināci na naselenieto ot Ivajlovgradsko*. Izvestija na muzeite ot južna Bǎlgarija 6, 1980, s. 157; GRAMATIKOV, G.: *Ivajlovgrad i Ivajlovgradsko – edin ot naj-značimite bǎlgarski bubarski centrove*, c. d., s. 109.

Chov bource morušového fungoval jako domácí výroba. Zatímco na vesnicích probíhal především výkrm housenek, výroba a zpracování surového hedvábí se koncentrovaly do měst. Podnikatelé vykupovali vajíčka od chovatelů a do venkovských domácností dodávali určité množství. Výkrm housenek (*bùbi*, sg. *bùba*) probíhal přímo v domě a měl tradiční podobu rodinného zaměstnání. Hedvábné zámotky (*paškùli*, sg. *paškùl*) pak vykupovali obchodníci (faktoři), kteří je prodávali nejprve na zpracování v manufakturách a později do továren. Ceny surových zámotků byly určovány za kilogram. V osmanské době byla produkce hedvábných zámotků na Ivajlovgradsku i jinde závislá na cenách hedvábí na mezinárodním trhu²⁹ a byla těsně navázaná na obchodníky z Edirne, kteří vysílali své zmocněnce na „burzu zámotků“ do Ivajlovgradu. Sem chodili obchodníci prý až z řecké Soluně.³⁰ Balkánské války, I. světová válka a jejich důsledky – vznik nových hranic a ztráta obyvatel' znamenaly dočasný úpadek hedvábnictví na Ivajlovgradsku.

Rozkvět hedvábnictví na Ivajlovgradsku se datuje do druhé poloviny 19. a na počátek 20. století a měl velký vliv na formování tradičního způsobu života v některých tamních vesnicích. Nejvýrazněji se tento vliv projevil v architektuře. Když se od konce 19. století stavěly patrové a dvoupátrové domy s prostornou místností (*salòn*) v centrální části každého patra, tak se tyto dobře větrané místnosti s vysokými stropy ukázaly velmi vhodné k chovu housenek bource morušového, protože housenky jsou citlivé na teplotní změny a nesnášejí vyšší teploty. Typická architektura, na které je vidět výrazný vliv tohoto způsobu obživy, se dobře zachovala právě v Mandrici. Hliněné, relativně velké třípatrové domy s vysokými vyřezávanými stropy a se záchody v druhém nadzemním podlaží. Tento architektonický styl, specifický ještě pro dvě další vesnice v okolí na bulharské i řecké straně hranice, odlišuje Mandrici na první pohled od ostatních obcí, kde jsou domy především kamenné.

Ve 20. letech 20. století se začal rozvíjet textilní hedvábnický průmysl přímo v jihovýchodním Bulharsku. V Ivajlovgradu byla podle italského vzoru postavena sušárna zámotků, ve které se teplým vzduchem usmrcují larvy, a tím se zastavuje proces líhnutí motýla.³¹ Továrny na zpracování zámotků bource a výrobu hedvábného vlákna byly založeny i v okolních městech (Charmanli, Svilengradu a Chaskovu – asi 100 kilometrů severně a severozápadně od Ivajlovgradu). Domácká produkce zámotků bource z Ivajlovgradska se posílala na zpracování právě do těchto továren. V meziválečném období ovlivnil rozvoj hedvábnictví na Ivajlovgradsku také příliv nové pracovní síly – bulharských reemigrantů a uprchlíků z Malé Asie a Thrákie.³²

29 GRAMATIKOV, G.: *Ivajlovgrad i Ivajlovgradsko – edin ot naj-značimite bălgarski bubarski centrove*, c. d., s. 111.

30 Tamtéž, s. 110.

31 Tamtéž, s. 119.

32 Po balkánských válkách se v letech 1913–1914 ze strachu o vlastní existenci či z politických nařízení z oblastí vysídliły tisíce Turků a Řeků. Přicházeli sem naopak Bulhaři z východní Thrákie a z Malé Asie. Na základě bulharsko-řeckých smluv o výměně obyvatel byly vyhlidněny a znovu osídleny celé

Architektura uzpůsobená chovu bource morušového. Mandrica. Září 2008, foto Christo Nikolov, archiv autorky.

Postupy a technologie chovu se popularizovaly i rozšiřovaly prostřednictvím řady příruček, které vznikaly již od počátku 19. století. Část hedvábných zámotků se zpracovávala i v domácí výrobě. Zpracování hedvábí pro potřeby domácnosti si mohli dovolit pouze zámožnější chovatelé, kteří z finančních důvodů nemuseli všechny zámotky prodat a část si mohli nechat pro vlastní potřebu. Doma se také upotřebily ty zámotky, které měly nepravidelný tvar, barevné skvrny a nekvalitní vlákno. Zdejší ženy z hedvábné nitě s hedvábnou nebo bavlněnou osnovou tkaly plátno na košile, zdobily jí šátky a zástěry nebo ji použily jako útek při tkaní koberců.³³

V jedné z větších obcí v regionu, v Pelevunu, se bourec morušový choval do roku 1958, do vzniku jednotného zemědělského družstva. V Kostilkově, Orešině a Boturče hedvábnictví jako tradiční zaměstnání fungovalo i v době, kdy tu byla založena družstva – až do konce 70. let 20. století.

S chovem bource morušového úzce souvisí pěstování morušovníků (*černica*), jejichž listím se housenky živí. Vrchovinný ráz regionu a relativně suché přechodně-kontinentální podnebí se středomořským vlivem umožňovalo pěstování specifických

---

vesnice a celá oblast se bulharizovala. Po roce 1919, kdy Bulharsko ztratilo západní egejskou Thrákii ve prospěch Řecka, se do oblasti přistěhoval velký počet Bulharů křesťanů a muslimů ze západní Thrákie.

33 Petra Konduzova, 2008, Orešino; GRAMATIKOV, G.: *Ivajlovgrad i Ivajlovgradsko – edin ot naj-značimite bălgarski bubarski centreve*, c. d., s. 121.

druhů stromů. Nejpriznivější podmínky pro pěstování morušovníků byly v povodí řek. Zahradníci z vesnic okolo těchto řek (například Mandrica) se na výsadbu sazenic morušovníků specializovali a sazenice prodávali do celého Ivajlovgradska, i okolních regionů (Svilengradsko, Odrinsko a Dimoticko).³⁴ Po roce 1913 nastal úpadek pěstování morušovníků – opět proto, že v regionu vznikly nové státní hranice a pěstitelé ztratili svá odbytíště v rozvinutých hedvábnických oblastech východně od Ivajlovgradska.

Uhlířství

V celé oblasti historického Odrinska a dále na severovýchod v pohoří Strandža se do počátku 20. století vyrábělo dřevěné uhlí pro domácí potřebu a ve velkém na vývoz do relativně blízkých velkých center, jako byl Odrin a Istanbul. Velká města potřebovala značné množství uhlí do přenosných ohřívadel (*mangali*), kterými se vytápěly obchody, řemeslnické dílny i obytné místnosti ve velkých domech.

Pro výrobu dřevěného uhlí byl nutný dostatek dřeva (zejména dubového a bukového) a vody na hašení. Proto uhlířství vzkvétalo v oblastech s rozsáhlými lesy a v blízkosti vodních toků a tam, kde mělo dobré možnosti odbytu. Těžká práce při kácení stromů primitivními nástroji a těžba dřeva vyžadovala spolupráci více lidí. Uhlíři pracovali v profesních skupinách po čtyřech nebo pěti a tyto skupiny měly často příbuzenský základ.³⁵ Na rozdíl od českého prostředí, kde byl uhlíř chudý a s nízkým sociálním statutem, bylo v Bulharsku uhlířství výnosné a uznávané zaměstnání a specializovaným vesnicím přinášelo rozkvět. Uhlíři často sezónně cestovali za prací do vzdálených krajů.

Výroba dřevěného uhlí (*văglištârstvo, kjumjurđizjstvo*) byla v 19. a na počátku 20. století hlavním zdrojem obživy Bulharů v Malé Asii, kteří se pak v roce 1914 usídlili v Orešinu, Pelevunu a jinde, a také obyvatel bulharských starosedlických ivajlovgradských vesnic Kamilski Dol, Gornoselci a Chuchla. Z bulharských přesídlenců se v nových sídlech tomuto tradičnímu způsobu obživy věnovali jen muži v Orešině. Ti v první polovině 20. století odcházeli za prací (*da gorjât kjumjur – pálit dřevěné uhlí*) na severovýchod do asi 150 km vzdáleného okolí Burgasu do východního Bulharska).³⁶ Ženy s dětmi zůstávaly ve vesnici a staraly se o malá hospodářství.

Dnes ve zkoumaném regionu pálí uhlí hlavně Romové (místními nazývaní *Cigani*). V roce 2008 stálo mezi vesnicemi Mandrica a Dolno Lukovo několik milířů. Centrum výroby dřevěného uhlí v okolí Ivajlovgradu byla v roce 2008 vesnice *Dăbovec* (příznačně nazvané podle převažující dřeviny – dubu), která leží asi 25 kilometrů severně od Ivajlovgradu.

34 NIKOLČOVSKA, M.: *Pominăci na naselenieto ot Ivajlovgradsko*, c. d., s. 157.

35 NIKOLČOVSKA, M.: *Pominăci na naselenieto ot Ivajlovgradsko*, c. d., s. 161; PRIMOVSKI, A.: *Bit i kultura na rodopskite bălgari. Materialna kultura*, c. d., s. 424–425.

36 Christo Konduzov, 2008, Orešino.

Hrnčířství

Hrnčířství a výroba keramiky je jedním z nejstarších druhů ruko-dělné výroby. Hlína se jako výrobní materiál užívala na celém území Bulharska. Téměř v každém sídle pracoval aspoň jeden vyučený hrnčíř.³⁷ K domácí výrobě z hlíny patřila v Bulharsku výroba takzvaných *podnic*. *Podnica* je hliněná mělká mísa o průměru asi 50 centimetrů, která sloužila k pečení chleba v krbovém nebo venkovním ohništi. *Podnici* a potřebné víko (*vrášnik*) si vyráběla každá hospodyně sama. Hlína se při výrobě nevypalovala, ale sušila na slunci. Vypálila se až při prvním použití v ohništi.

Pečení chleba v *podnici* jsem zaznamenala v říjnu 2008 v Boturče. Místní obyvatelé už *podnici* nepoužívají, chleba pečou ve sporáku na dřevo (v obci není obchod, jinak by ho raději kupovali). Chtěli mi ale ukázat, jak „*to chodilo za starých časů*“, běžně naposledy asi před třiceti lety. Při pečení chleba se *podnica* nejprve nahřeje na venkovním ohništi ve žhavých uhlicích, poté se nažhavená z ohniště vyndá a do horké nádoby se vloží připravené těsto. Těsto se přikryje víkem (dnes již ne hliněným, ale plechovým), *podnica* se nechá stát na zemi a chléb je upečený asi za hodinu. Dokud se v Boturče chléb pekl v *podnicích*, v celé obci nebyla jediná venkovní dvorová chlebová pec, ve vesnickém prostředí v Bulharsku všeobecně rozšířená před objevením sporáků na vesnicích, což bylo v regionu až v 70. letech 20. století.³⁸ Často se však i na mnoha jiných místech na Balkáně *podnica* užívala vedle

Tradiční keramika. Kostilkovo. Říjen 2007, foto Christo Nikolov, archiv autorky.

37 VAKARELSKI, Ch.: *Etnografija na Bălgarija*, c. d., s. 330. Hlína se v některých evropských regionech uplatnila i jako stavební materiál. V oblasti převažovala hliněná architektura (z nepálených cihel) v Mandrici a dvou okolních vesnicích. Hlína se v regionu užívala jako pomocný stavební materiál a stavěly se z ní také chlebové pece.

38 Zjurje Korujuseinova, 2008, Boturče; Azme Korujuseinova, 2008, Boturče; srov. MINKOV, I.: *Njaskoi aspekti na etnokulturnata konsolidacija na naselenieto ot Iztočni Rodopi v oblastta na materialnija bit i kultura*. In: Stefanov, I. (ed.): *Demografski i etnosocialni problemi v Iztočni Rodopi*. Plovdiv 1988, s. 143.

chlebové pece. *Podnica* se upotřebila při každodenním pečení chleba a velká pec se rozpalovala, jen když se peklo velké množství.

Zatímco domácí práce s hlínou byla vyhrazena ženám, řemeslné výrobě keramiky se věnovali výhradně muži.³⁹ Specializovaným hrnčířstvím se do I. světové války zabývali Řekové v Kostilkově. Hrnčířství se tu rozvinulo také díky hojnému výskytu velmi kvalitní hlíny, takzvané *červenice*. Místní keramika byla točená na kruhu na nožní pohon, většinou bez glazury. Nádoby se páliły v kamenných venkovních dvoupatrových hrnčířských pecích čtvercového půdorysu, vysokých až 3 metry a uvnitř vymazaných hlínou. V roce 2008 ve vsi, kde tehdy žilo pouhých 5 obyvatel, zůstala jedna taková, již polorozpadlá pec.

Na konci 19. a na počátku 20. století bylo hrnčířství hlavním zaměstnáním většiny mužských obyvatel tohoto sídla a pro místní obyvatele bylo hlavním zdrojem obživy.⁴⁰ Když Řekové po roce 1913 z vesnice odešli, řemeslo postupně upadlo, až zaniklo. Skutečně posledním místním hrnčířem byl Michal Kadiev, potomek bulharských přistěhovalců, kteří sem přišli na základě mezinárodních smluv o „výměně obyvatelstva“ po roce 1913 z Malé Asie a z Řecka. Ten se však řemeslu vyučil v Trojanu,⁴¹ nejvýraznějším centru keramické výroby v Bulharsku, kde se tradiční keramika vyrábí dodnes – nikoli tedy od místních řemeslníků.

Přírodní pletiva

*„Zatímco hlína, pomíneme-li její využívání při stavbách domů, se [obvykle] stala materiálem pro specializovanou řemeslnou výrobu, splétání rostlinných materiálů prostou rukou patřilo odedávna k základním dovednostem vesnického obyvatelstva.“*⁴²

Pletení košů a košíků z proutí a lubů bylo rozšířené po celém Bulharsku.⁴³ Koše a košíky měly široké uplatnění v tradičním hospodářství i v domácnosti a košíkářství si udrželo svůj (i když omezený) význam až do 21. století.

Velké koše z lubů sloužily v celých Rodopech, kde se od 18. století hojně pěstoval tabák, ke sběru tabákových listů. V hornatém a kopcovitém terénu, kde chyběly sjízdné cesty, a proto tu nejezdily povozy, měly pletené koše důležitou funkci zavazadel – dopravovalo se v nich zboží na hřbetech oslů, mezků a koní na dlouhé vzdálenosti. V malých koších z proutí vymazaných hlínou se uskladňovala mouka, samostatné pletené stavby – velké zastřešené a podložené koše ve dvoře sloužily

39 VAKARELSKI, Ch.: *Etnografija na Bălgarija*, c. d., s. 328.

40 TENEVA, N.: *Rodopski zanajati*, c. d., s. 22.

41 Elena Meržanova, 2008, Orešino, narodila se v Kostilkově. Trojan leží na severním úpatí Staré planiny, asi 200 kilometrů od Kostilkova. Dnes je zde střední umělecká keramická škola.

42 JANČÁŘ, J.: *Rukodělná výroba*, c. d., s. 68.

43 VAKARELSKI, Ch.: *Etnografija na Bălgarija*, c. d., s. 321.

k uskladnění obilí a kukuřice.⁴⁴ Vyplétané kůlové konstrukce, nejčastěji v kombinaci s hlinou, měly své důležité místo v tradiční architektuře na celém Balkáně.⁴⁵

V době mého výzkumu v roce 2008 se ve vsích Orešino, Boturče, Dolni a Gorni Juruci vyráběly velké koše z lubů (nejčastěji z rovných kmínků středomořského polokeře jasanu zimnáře) a z lískových prutů košíky různých velikostí a tvarů. V relativně suchém podnebí tu nerostly vrby ani orobinec – pletiva, které košíkářství používá například u nás. Tato práce byla vyhrazena mužům, protože k pletení velkých lubových košů byl zapotřebí dostatek fyzické síly. Velké koše sloužily k ukládání natrhaných tabákových listů – pěstování tabáku patřilo až do počátku 21. století mezi hlavní způsoby obživy obyvatel oblasti a pro některé rodiny je jediným zaměstnáním i dnes.

Na celém Ivajlovgradsku se na jednoduchých venkovních vertikální stavech tkaly rohože z kukuřičného šustí s konopnou osnovou (*sachăr*). Podle Christa Vakarelského se kukuřičné šustí jako materiál na výrobu rohoží rozšířilo až po I. světové válce.⁴⁶ V dřívější době se na tkaní rohoží používal především rákos, a to v rovinných oblastech kolem řek nebo bažin, kde byl dostupný. V polovině 20. století, kdy uskutečňoval Ch. Vakarelski své terénní výzkumy, byla výroba rohoží z kukuřičného šustí rozšířená po celém Bulharsku.

Zpracování vlny a kozí srsti

Zpracování ovčí vlny má na Balkáně dlouhou tradici. Chov ovcí tu byl neoddělitelnou součástí každodenního života obyvatel po tisíciletí. Od domácího zpracování až ke specializované výrobě sukna pro osmanskou armádu byla vlna významným hospodářským artiklem mnoha horských a podhorských oblastí.

Na Ivajlovgradsku převažoval drobný chov ovcí a zpracování vlny pro potřeby rodiny. Dívky se od útlého dětství učily vlnu čistit, česat, na vřetenu příst nit, barvit vlnu a přízi přírodními (například slupkami z vlašských ořechů) a později chemickými barvivy, a tkát. Předly celou zimu a kolem Velikonoc začínaly tkát.⁴⁷ Z vlny tkaly látky na svrchní oděvy, teplé příkrývky, koberce. Do nedávné doby byla široce rozšířená praktika tkaní ozdobných přehozů, polštářů a koberců. Déle se udržela u pomackých žen, v obcích Gorni a Dolni Juruci.⁴⁸

44 Srov. FROLEC, V.: *Die Volksarchitektur in Westbulgarien im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts*. Brno 1966, s. 126.

45 LANGER, J. – BOČKOVÁ, H.: *Obydlí v Karpatech a přilehlých oblastech balkánských. Syntéza mezinárodního výzkumu*. Ostrava 2010, s. 361.

46 VAKARELSKI, Ch.: *Etnografija na Bălgarija*, c. d., s. 314.

47 Petra Konduzova, 2008, Orešino.

48 Pomaci jsou muslimové hovořící bulharsky. Bulharská etnologie je považuje za etnografickou skupinu. Pomaci však mají vlastní identitu, kterou se vymezují vůči Bulharům i vůči Turkům – muslimům. Žijí převážně v pohorí Rodopy podél bulharsko-řecké hranice. Na území dnešního Bulharska se jejich počet odhaduje mezi 200 a 260 tisíci osob. U Pomaků (podobně jako u muslimů v Makedonii a jinde

Koš na tabákové listy. Gorni Juruci. Září 2008, foto Barbora Machová, archiv autorky.

Ve všech zkoumaných vesnicích je do současnosti v rodinách běžné předení z domácí vlny, barvení příze a zejména pletení. V roce 2008 ženy nejvíce pletly ponožky, nízké ponožky *terlici*, vesty a svetry. Starší ženy vzpomínaly, jak si v mládí tkaly koberce do výbavy. Ruční tkalcovské stavy, které už po několik desetiletí nepoužívají, schovaly rozložené v kůlně nebo vyhodily.

Výroba textilií a oděvů pro vlastní potřebu rodiny (domácí práce) i pro trh (domácká práce) byla tradičně ženská práce, zatímco profesionální výroba – řemesla jako soukenictví (*abadžijstvo*), výroba tkanin z kozí srsti (*mutafčijstvo*) a krejčovství (*terzijstvo*) byla doménou mužů. Soukenictví však ve východních Rodopech – na rozdíl od Rodop středních – zůstalo na úrovni domácí práce.

Zpracování kozí srsti jako domácí výroba bylo logicky rozšířené všude tam, kde se chovala velká stáda koz. Výroba tkanin a koberců z kozí srsti řemeslným způsobem se v regionu soustřeďovala v Mandrici. Zde se největší rozkvět *mutafčijstva* datuje do druhé poloviny 19. a první poloviny 20. století. Podle informátorů zde bylo kolem roku 1920 až 25 samostatných dílen.⁴⁹ *Mutafčiji* zpracovávali kozí srst od předení až po šití hotových výrobků. Materiál vykupovali od chovatelů koz v Mandrici i v okolních vesnicích. Srst upředli na speciálním kolovratu (*mutafčijski čekrāk*). Na vertikálním stavu tkali hrubé koberce (*kòzeci, čùlove*), s osnovou z ovčí vlny tkali

na Balkáně) se i do dnešních dní zachovala řada tradičních prvků lidové kultury.

49 NIKOLČOVSKA, M. – STEFANOV, I.: *Ivajlovgrad i pokrajnata mu prez Vážrađdaneto*, c. d., s. 16.

huňaté pokrývky (*čergi*) nebo relativně jemnější tkaniny s bavlněnou či konopnou osnovou. Z té pak šili pytle, tašky a *disàgi* (dvě spojené brašny k nošení přes rameno nebo na hřbetě soumara), které měly široké využití v každodenním životě.⁵⁰ Koží srst se nebarvila. K vzorování tkanin (pruhy různé šířky) se užívalo přirozené barvy srsti (bílá, černá, šedá, béžová), která se před předením třídila podle barevných odstínů.

Dřevo

Zpracování dřeva hrálo po staletí velmi důležitou roli v domácí výrobě. Dřevěné byly pracovní nástroje, nádoby různých tvarů a velikostí k hospodářským účelům a zčásti i k podávání stravy, kuchyňské náčiní a také nábytek, skříňové stěny a specializované stroje a zařízení, jako například tkalcovské stavy, valchy, smyky na mlácení obilí nebo primitivní pračky.⁵¹

V Rodopech v první polovině 19. a na počátku 20. století nebyla rukodělná výroba ze dřeva podle způsobu organizace striktně diferenciována.⁵² Těžko bylo možné odlišit, kdy byla výroba určena pouze pro potřebu rodiny a kdy už se jednalo o domácí výrobu se zaměřením na trh. Velká část obyvatel regionu si vyráběla pracovní nástroje či nábytek pro vlastní potřeby i na konci 20. století a tato praktika je rozšířená dodnes, především v chudých rodinách. Tradičně byla výroba dřevěných nástrojů a jiných předmětů mužská práce.⁵³

Domácky se ve východních Rodopech vyráběly například *palamarky*, dřevěné „chrániče“ užívané při sklizni obilí.⁵⁴ Ženci drželi v jedné ruce srp a na druhou si

Torba z koží srsti. Mandrica. Září 2008, foto Barbora Machová, archiv autorky.

50 Evdokija Moskova, 2008, Mandrica.

51 Stranou ponechávám využití dřeva jako topiva a stavebního materiálu. Celé Rodopy patřily mezi význačné vývozce dřeva a dřevěných desek. Srov. PRIMOVSKI, A.: *Bit i kultura na rodopskete bǎlgari. Materialna kultura*, c. d., s. 350; TENEVA, N.: *Rodopski zanajati*, c. d., s. 47.

52 TENEVA, N.: *Rodopski zanajati*, c. d., s. 47.

53 Tamtéž, s. 47.

54 Tamtéž, s. 56.

Tkané a pletené textilie. Dolni Juruci. Září 2008, foto Barbora Machová, archiv autorky.

navlékli *palamarku*, jakousi dřevěnou rukavici, která má na horním konci zahnutý háček – kromě ochrany před zraněním pomáhá přidržovat požaté obilí. Venkovští výrobci pracovali v zimním období a přes léto své výrobky prodávali na týdenních trzích ve větších sídlech a jarmarcích. Ve 20. a 30. letech 20. století, kdy byla po *palamarkách* velká poptávka, uzavírali výrobci smlouvy s obchodními společnostmi z velkých městských center Kárdžali a Chaskovo, které zboží vykupovaly.⁵⁵ Domácká výroba *palamarek* zanikla v 60. letech 20. století, když se ve východních Rodopech začala sklizeň obilí mechanizovat. S postupným vyliďňováním regionu důsledkem urbanizace se obilí téměř přestalo pěstovat, začalo se dovážet z bulharských nížin a ke sklizni jiných plodin, například brambor nebyla *palamarka* potřeba.

Ze dřevozpracujících řemesel bylo na Ivajlovgradsku koncem 19. a v první polovině 20. století nejvíce rozšířené kolářství a bednářství, tedy obory, které úzce souvisejí s provozem rodinných hospodářství. Velkou důležitost měla výroba sedel, protože v hornatém terénu byl při absenci sjízdných cest hlavním dopravním prostředkem osel, mezek nebo kůň a nikoli vůz. V bulharské tradiční kultuře se rozlišují i terminologicky sedla dřevěná (*samàri*) a kožená (*sedlà*), která jsou považována za luxusní. Sedlářství se častěji řadí k řemeslům, která zpracovávají kůži, než k výrobě ze dřeva. V roce 2008 se sedlářství v regionu věnovali usedlí Romové v Mandrici a jeden vesničan v Gorni Juruci. Své výrobky prodávali tito sedláři příbuzným a známým v blízkém okolí. Na trhy do nejbližších měst se jim nevyplatilo chodit, na to byla produkce příliš malá a nejbližší města příliš vzdálená. Poptávka po sedlech byla navíc v městských centrech menší, i když se sem na pravidelné týdenní trhy sjížděli vesničané z okolí.⁵⁶

⁵⁵ Tamtéž, s. 56.

⁵⁶ Například v Ivajlovgradu byl týdenní trh vždy ve středu (tzv. *pazaren den*). V tento den také z okolních vesnic ráno jezdily do města autobusy často jen jednou týdně a brzo po poledni zase zpět.

Bednáři vyráběli dřevěné sudy, vědra a specializované nádoby, například máselnice. Zprvu dřevěné obruče byly postupně nahrazeny železnými. Podle informací získaných v terénu se bednářství ve druhé polovině 20. století praktikovalo v Orešíně. Řemeslnický mistr Sotir Dalbozanov byl znám svým bednářským uměním v celém okolí.⁵⁷ Bednářem se vyučil i další obyvatel Orešina Nikola Kinevski (1918–1998), který byl také zručným řezbářem. Vyráběl i tradiční hudební nástroje – *kavali* (dlouhé flétny) a *gajdi* (dudy) a jiné soustružené zboží běžné denní potřeby (nádoby, knoflíky). Jeho syn Christo Kinevski (narozený 1941) se vyučil bednářem v ivajlovgradském řemeslnickém družstvu a celý život pomáhal svému otci v dílně. Vyráběl velké koše na tabák z lubů pro vlastní potřebu.

Závěr

K úpadku domácí a řemeslné výroby docházelo na území dnešního Bulharska s pronikáním evropských továrních výrobků již v osmanské době od poloviny 19. století,⁵⁸ ale ve větším rozsahu až od počátku a především od poloviny 20. století s rozvojem tovární výroby v Bulharsku – tedy relativně později než u nás (zejména co se týče textilní výroby).⁵⁹ Do 60., 70. let 20. století řemesla a domácí výroba ve zkoumaném regionu v podstatě zanikly. Svůj význam si však až do dnešních dní – i když v modifikované podobě – udržela domácí výroba.

Ve svém příspěvku se podrobněji věnuji hlavním odvětvím domácí (chov bource morušového), řemeslné a domácí výroby (zpracování vlny a koží srsti, dřeva a přírodních pletiv), která jsou typická pro region východních Rodop. Pozornost jsem zaměřila také na specializovanou odvětví uhlířství a hrnčířství, protože jsou pro daný region charakteristická. Ivajlovgradsko slouží jako modelový případ a v úvodu uvedené principy by bez pochyby bylo možné aplikovat i na některé další regiony na Balkáně.

Literatura:

AČKOSKA, V.: *Lekcii od istorijata na sovremenata makedonska država (1944–1991)*. Skopje 2011.

BADE, K.: *Evropa v pohybu. Evropské migrace dvou staletí*. Praha 2004.

BOČKOVÁ, H. – POSPÍŠILOVÁ, J.: *Bulhaři v Brně. Proměny profesní a etnické minority*. Český lid 93, 2006, s. 113–136.

57 Sofia Dalbozanova, 2008, Orešino; Evdokija Moskova, 2008, Mandrica. Sotir Dalbozanov zemřel v roce 1959.

58 BRUNNBAUER, U.: *Gebirgsgesellschaften auf dem Balkan. Wirtschaft und Familienstrukturen im Rhodopengebirge (19./20. Jahrhundert)*, c. d., s. 155.

59 GORGIEV, G. (ed.): *Etnografija na Bălgarija II. Materialna kultura*, c. d., s. 93.

- BONEVA, T.: *Esnafski organizacii*. In: Rodopi. Tradicionalna narodna duchovna i socialnonormativna kultura. Sofija 1994, s. 250–251.
- BONEVA, T.: *Profesionalni grupi*. In: Rodopi. Tradicionalna narodna duchovna i socialnonormativna kultura. Sofija 1994, s. 230–249.
- BRUNNBAUER, U.: *Gebirgsgesellschaften auf dem Balkan. Wirtschaft und Familienstrukturen im Rhodopengebirge (19./20. Jahrhundert)*. Wien – Köln – Weimar 2004.
- DANGLOVÁ, O.: *Slovenský vidiek. Bariéry a perspektivy rozvoja*. Bratislava 2006.
- FROLEC, V.: *Die Volksarchitektur in Westbulgarien im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts*. Brno 1966.
- GEORGIEV, G. (ed.): *Etnografija na Bălgarija II. Materialna kultura*. Sofija 1983.
- GRAMATIKOV, G.: *Ivajlovgrad i Ivajlovgradsko – edin ot naj-značimite bălgarski bubarski centrove*. Izvestija na regionalnija istoričeski muzej Chaskovo 3, 2006, s. 105–123.
- JANČÁŘ, J.: *Rukodělná výroba*. In: Jančář, J. a kol.: *Vlastivěda moravská. Lidová kultura na Moravě*. Brno – Strážnice 2000, s. 61–78.
- JEŘÁBEK, R.: *Národopisné studium dnešní vesnice*. In: Jeřábek, R. a kol.: *Proměny jihomoravské vesnice*. Brno 1981, s. 11–22.
- LANGER, J.: *Evropská muzea v přírodě*. Praha 2005.
- LANGER, J. – BOČKOVÁ, H.: *Obydlí v Karpatech a přilehlých oblastech balkánských. Syntéza mezinárodního výzkumu*. Ostrava 2010.
- MIGEY, V.: *Kolektivizacija na bălgarskoto selo (1948–1958 godina)*. Sofija 1995.
- MINKOV, I.: *Njakoi aspekti na etnokulturnata konsolidacija na naselenieto ot Iztočni Rodopi v oblastta na materialnija bit i kultura*. In: Stefanov, I. (ed.): *Demografski i etnosocialni problemi v Iztočni Rodopi*. Plovdiv 1988, s. 136–171.
- NIKOLČOVSKA, M. – STEFANOV, I.: *Ivajlovgrad i pokrajninata mu prez Văzraždaneto*. Sofija 1980.
- NIKOLČOVSKA, M.: *Pominăci na naselenieto ot Ivajlovgradsko*. Izvestija na muzeite ot južna Bălgarija 6, 1980, s. 151–164.
- PORTALSKI, E.: *Zanajati*. In: Sakar. *Etnografsko, folklorno i ezikovo izsledvane*. Sofija 2002, s. 165–181.
- PRIMOVSKI, A.: *Bit i kultura na rodopskite bălgari. Materialna kultura*. Sbornik za narodni umotvorenija i narodopis 54. Sofija 1973.
- SCHEUFLER, V.: *Rukodělná výroba. Lid a lidová kultura národního obrození v Čechách*. Sv. 2. Praha 1980.
- SCHEUFLER, V.: *Výroba*. In: Brouček, S. – Jeřábek, R. (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. Praha 2007, s. 1168–1169 a další hesla: *domácká výroba* (s. 142–143), *řemeslo* (s. 874–875), *živnost* (s. 1242–1243).
- TENEVA, N.: *Rodopski zanajati*. Sofija 2003.

- VÁLKA, M.: *Lidová výroba jako kulturní fenomén*. In: Domácká výroba v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Měčín 2000, s. 6–10.
- VAKARELSKI, Ch.: *Etnografija na Bălgarija*. Sofija 2007³.
- VASILEVA, B.: *Migracionni procesi v Bălgarija sled vtora svetovna vojna*. Sofija 1991.
- WOITSCH, J.: *Málo známé kořeny klasifikace rukodělné výroby*. Národopisný věstník 63, 2004, s. 13–21.

Seznam informátorů:

Petra Konduzova, narozena 1931, Orešino
 Christo Konduzov, narozen 1931, Orešino
 Elena Meržanova, narozena 1932, Orešino
 Sofia Dalbozanova, narozena 1927, Orešino
 Nešo Tenev, narozen 1955, Gorni Juruci
 Dimităr Purnarov, narozen 1937, Pelevun
 Evdokija Moskova, narozena 1932, Mandrica
 Zjurje Korujuseinova, narozena 1949, Boturče
 Azme Korujuseinova, narozena 1983, Boturče

Summary

Handicraft production in Bulgaria from the 19th century until present. Eastern Rhodopes. Case of the foothill region

The paper discusses handicraft production in Bulgaria from the 19th century until now. It uses a model case of the area of Eastern Rhodopes which is located in south-eastern Bulgaria. In the field of handicraft production, Bulgarian ethnology traditionally distinguishes domestic production and specialized craft. More recent literature also characterizes domestic production. However, in the Balkan folk culture, these forms of handicraft production were not strictly separated. The paper focuses on the most important manufacturing sectors which are typical for the region: breeding of silkworms, processing of wool and goat hair, wood, natural netting, coal and pottery. Traditional production has been declining in the territory of today's Bulgaria with the penetration of European factory products since the 19th century, but in a greater extent since the beginning and mainly mid-20th century with the development of factory production – that means it was relatively later than in our country (particularly with regard to textile production). Until 1960s and 1970s, crafts and homemade manufacturing in the researched region basically disappeared. However, homemade production maintained its importance to this day – even if in a modified form.

Keywords:

Craft – domestic production – homemade production – Bulgaria – Eastern Rhodopes

Národopisná témata na stránkách kalendáře Koleda a časopisů Koleda a Komenský¹

Mgr. Lenka Pokorná Korytarová

Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, A. Nováka 1, 602 00 BRNO

korytarova@phil.muni.cz

Zájem o amatérské sbírání lidové slovesnosti, lidových písní a později popisování tradičních zvyků, pověr a dalších, to vše bylo svázáno s procesem národního obrození a dobovou národnostní situací, uvědoměním si vlastní národní sounáležitosti a tendencí diferencování se od německého obyvatelstva. Změna v pojetí a chápání zemské a etnické příslušnosti charakterizovala období národnostního uvědomování. Cesty za poznáním české lidové kultury, zachycování prvků života na vesnici, zájem o slovanství a panslavismus, to vše patřilo k dobrému jménu českého vlastence, který většinou pocházel ze střední intelektuální vrstvy. Záznamy těchto prvních sběrů v terénu nesou podobné znaky, nesystematičnost, nekonceptčnost a nejednotnost, kterým dominuje častá absence základních identifikačních údajů (lokace, datace, informátor atd.). Až v poslední čtvrtině 19. století se začaly objevovat první pokusy o ucelenou koncepci či pravidla sběratelské činnosti.²

Richard Jeřábek vyzdvihl na jednom z mikulovských symposií význam časopisů pro vývoj národopisu/etnologie.³ Časopisecká produkce umožnila a stále umožňuje představit vědecké obci výsledky bádání rychleji a mnohem aktuálněji než monografie a sborníky, jejichž příprava do tisku se skládá z časově, technicky i finančně náročnějších úkonů. Také ve druhé polovině 19. století vycházely úryvky, podkladové studie a části budoucích monografií a sbírek s předstihem v časopiseckých periodikách většinou s vlastivědným nebo muzejním záměrem v pozadí.⁴ Zpočátku

1 Studie je dílím výstupem projektu České národopisné společnosti *Zpřístupnění bibliografií národopisných časopisů – III. fáze*, jehož realizaci podpořil grantovými prostředky Odbor regionální a národnostní kultury Ministerstva kultury ČR. Bibliografie kalendáře Koleda a časopisů Koleda a Komenský je zpřístupněna v rámci elektronické databáze na webových stránkách České národopisné společnosti (www.narodopisnaspolecnost.cz).

2 Více rozebírá přístup ve sběru národopisného materiálu R. Jeřábek, např. JEŘÁBEK, R.: *Národopis v moravské časopisecké produkci*. In: Kordiovský, E. – Kubiček, J.: *Kulturní periodika na Moravě*. XXIV. Mikulovské sympozium 1996. Mikulov 1997, s. 102.

3 JEŘÁBEK, R.: *Národopis v moravské časopisecké produkci*, c. d., s. 101–107.

4 Na Moravě např.: *Časopis Matice moravské* (viz JEŘÁBEK, R. – JEŘÁBKOVÁ, A.: *Soupis etnografických a folkloristických příspěvků v Časopise Matice Moravské 1869–1943*. Bibliografická příloha Věstníku NSČ a SNS č. 6, 1964), *Časopis Vlasteneckého musejního spolku v Olomouci* (viz ROUSOVÁ, J.: *Materiály k retrospektivní bibliografii české etnografie a folkloristiky. Soupis národopisných*

spíše amatérské pozorování, dokumentace a sběr v oblasti národopisu překlenulo v poslední třetině 19. století pomyslnou hráz k vědeckému vyhodnocování.

Předkládaná studie přináší první souhrnnější pokus o obsahovou analýzu trojice tiskovin: *Koleda* (1851–1858) a v časopisech *Koleda* (1876–1881) a *Komenský* (1873–1902) a navazuje na ni bibliografie vybraných článků obsahujících národopisnou tematiku, která je v elektronické podobě zpřístupněna na webových stránkách České národopisné společnosti.⁵ Tato selektivní bibliografie tak navazuje na dřívější aktivity realizované Richardem Jeřábkem a vybranými studenty etnografie a folkloristiky. Během druhé poloviny 20. století byly díky projektu retrospektivní bibliografie české a moravské etnografie a folkloristiky vytvořeny obsáhlé bibliografické soupisy etnografických časopisů, včetně časopisů vlastivědných s regionálně omezenou působností.⁶ Zájem se poté obrátil na další kategorie periodik z 19. století, např. bibliografie kulturněhistorických časopisů Emila Malacky.⁷ Interdisciplinární prolínání bylo v období druhé poloviny 19. století zcela běžným jevem, a to jak v rámci jednoho příspěvku, tak z hlediska celého periodika, v němž se vedle sebe vyskytují statě literární, filologické, historické, vlastivědné i národopisné povahy atd.

Mezi další kategorie spadají vědecko-populární⁸ a profesně orientovaná periodika. Do této skupiny patří také vybrané tisky, osm ročníků *Koledy: Kalendáře na rok obyčejný*, šest ročníků beletristického časopisu *Koleda: Čtení pro náš lid* a třetím a posledním v pořadí je prvních třicet let pedagogického časopisu *Komenský*. Kalendář *Koleda* byl do výběru zařazen kvůli shodnému názvu s časopisem *Koleda*, přes totožný název se však vzájemná kontinuita nepotvrdila. Vedení časopisu *Koleda* mohlo chtít těžit ze zavedeného a známého titulu, vyloučit ale nelze ani inspiraci tradičním a oblíbeným jevem lidové kultury.

Při zpracovávání bibliografie bylo nutné brát zřetel na metodologické a historické souvislosti typické pro 19. století. Jako jeden z řady příkladů lze uvést častou absencí citací zdrojů ze strany autorů jednotlivých statí. Tzv. dlouhé století totiž k autorským právům a citačním pravidlům přistupovalo naprosto odlišným způsobem,

příspěvků v *Časopise Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci*. Brno 1966), *Museum Franciscum Annales* (viz JEŘÁBEK, R. – JEŘÁBKOVÁ, A.: *Soupis etnografických a folkloristických příspěvků v Museum Franciscum Annales 1895–1898 a v Časopise Moravského musea zemského 1901–1938*. Bibliografická příloha Zpráv SČN a SNS č. 4, 1962) atd.

5 <http://www.narodopisnaspolcnost.cz/dbiblio.php>.

6 Příklady bibliografických soupisů pro oblast Moravy a Slezska do roku 1996, viz KUBÍČEK, J. – KUBÍČEK, T.: *Národopis na Moravě a ve Slezsku. Výběrová bibliografie*. Strážnice 1996, s. 15–18.

7 MALACKA, E.: *Národopisné materiály v českých kulturně-historických časopisech 2. poloviny 19. století*. Brno 2009. Emil Malacka se tématem zabýval v polovině 60. let, kdy na toto téma obhájil diplomovou práci.

8 R. Jeřábek mezi populární periodika zařadil: *Osvětu*, *Obzor*, *Koledu*, *Vesnu*, ale i časopis *Komenský*, jenž bych klasifikovala spíše jako populárně naučný. Rozdíl mezi časopisy *Koleda* a *Komenský* je totiž po obsahové stránce zřetelný. Viz JEŘÁBEK, R.: *Křivolaké a trnité cesty národopisné bibliografie Moravy a Slezska*. In: Kubiček, J. – Kubiček, T.: *Národopis na Moravě a ve Slezsku*, s. 11–14.

než s jakým se na ně nahlíží v současných vědeckých kruzích. Konkrétní informace a celé odstavce byly přebírány nebo sepisovány bez uvedení zdroje, z něhož autor čerpal, nevznikaly tak pouze kompilační statě, ale i celé studie a rozsáhlejší díla. Uvedení lokality, datace a informátora včetně jeho podrobnějšího popisu patří však ke stěžejním informacím, z nichž lze vycházet při pozdějších analýzách. Jejich nepřítomnost snižuje vědeckou hodnotu sesbírané látky, samotný význam publikování výsledků těchto sběratelských aktivit lze zpětně hledat spíše na úrovni chvályhodné motivace jednotlivců, spolků, redakcí a vydavatelů vedenou vlasteneckým duchem.

V 19. století sbírali a shromažďovali cenné poznatky o lidové kultuře především vzdělání lidé, jež jejich zaměstnání předurčovalo pro práci v kolektivu a ve společnosti – učitelé, kněží, úředníci, místní kronikáři. Hlavní přínos této statě by měl být viděn především v rozkrytí dalších možných informačních zdrojů pro národopisné bádání 19. století. Analýza vybraných příspěvků doplňuje celkový ráz práce, avšak její význam je spíše sekundárního charakteru.

Koleda: Kalendář na rok obyčejný

Skupina moravských vzdělanců založila v Brně roku 1849 vědecký a humanitní spolek nazvaný *Moravská národní jednota sv. Cyrila a Metoděje* (MNJ), na jaře roku 1853 došlo ke změnám stanov spolku a k jeho přejmenování na *Matici moravskou*.⁹ Prvním periodikem MNJ byl kalendář *Koleda*, osm let vycházející zpravodajský bulletin, jenž informoval odběratele o činnosti spolku a aktuálním členském uskupeení. Kalendář řídil samostatný výbor v čele s lékařem Janem Helceletem,¹⁰ předsedou Moravské národní jednoty a budoucím říšským poslancem.¹¹ Národopisné tematice se v kalendáři *Koleda* věnovali především Jan Ignác Hanuš, Václav Dunder, Honorata Zapová, Daniel Sloboda, Jan Evangelista Kypta a Jan Lepář.¹²

Samotný kalendář dnešní podoby s měsíci, dny, svátky byl nečíslovanou přílohou vsazenou do přední části sborníku.¹³ Po celých osm let uzavírala každý výtisk další, tentokrát již stránkovaná příloha informující o výročních trzích měst na Moravě, ve Slezsku, Čechách, Uhrách a v dalších významných evropských městech.

Až nyní se dostáváme k části kalendáře, jenž spíše připomíná interdisciplinární časopis a kvůli němuž nazval M. Hýsek *Koledu* „*vědeckým popularizačním sborníkem*“.¹⁴ Obsah se proměňoval s každým dalším ročníkem. Snižování nákladů a méně

9 Srov. CHOCHOLÁČ, B.: *Matic moravská. Dějiny spolku od počátku do současnosti*. Brno 1997, s. 1–10.

10 Někdy také Helzelet.

11 HÝSEK, M.: *Literární Morava v letech 1849–1885*. Praha 1911, s. 27, 36.

12 HÝSEK, M.: *Literární Morava v letech 1849–1885*, c. d., s. 37.

13 Pod většinu měsíců byly vkládány ukázky pranostik a přísloví, které se zpočátku tematicky vztahovaly k měsíci, hospodářství, úrodě, později přibývaly další varianty. Do bibliografického soupisu nebyly zařazeny.

14 HÝSEK, M.: *Literární Morava v letech 1849–1885*, c. d., s. 36.

písačích autorů v posledních ročnících korespondovalo s menším počtem rozsahově delších článků.

Příspěvky národopisného charakteru se v *Koledě* vyskytovaly od prvního ročníku, převažovala však slovanská tematika. Pro vývoj českého národopisu je nejzajímavější a také v odborných publikacích nejcitovanější příspěvek Daniela Slobody *Valaši moravští*,¹⁵ stejnému badateli je přičteno autorství další syntézy, zabývající se valašskými portáši.¹⁶ Poslední teoretický úryvek rozebírá tradiční kroje.¹⁷ Náměty z českého prostředí se dále vyskytují již „jen“ v příspěvcích z oblasti lidové slovesnosti, a to zejména pohádky (např. Boženy Němcové), pověsti z Moravy, anekdoty a „šprýmy“, jež jsou pro současného badatele zajímavé především z hlediska dobového námětu a použité formy. Z dalších studií je českému prostředí nejbližší obraz manželky spisovatele K. F. V. Zapa Honoraty Zapové o karpatských Huculech.¹⁸

Slovanskou tematikou se ve stati o praktikování výročních svátků v minulosti Slovanů a jejich přežitcích zabýval Jan Ignác Hanuš,¹⁹ Václav Dunder sepsal pojednání o duševním a básnickém životě Slovanů²⁰ a Daniel Sloboda přispěl rozborem slovanského rostlinářství.²¹ Pisatelé projevovali své sympatie k východním (především polským a rusínským)²² a jižním a jihovýchodním sousedům, a to zejména Srbům (Chorvatům).²³ Po celé 19. století se těšily oblibě analýzy a sondy prováděné v různých žánrech lidové slovesnosti, zejména v lidové písni a v kalendáři *Koleda* taktéž v příslovích a pořekadlech.²⁴ Od roku 1856 se výskyt národopisné tematiky v *Koledě* omezil na slovanskou lidovou prózu a dětský folklor (slovenské, srbské a polské pohádky, přísloví a pořekadla z běloruské, bulharské a lužické oblasti).

15 [SLOBODA, D.]: *Walassi Morawsstj*. Koleda 1, 1851, s. 123–133.

16 [SLOBODA, D.]: *Portáši*. Koleda 4, 1854, s. 49–52. V *Koledě* je příspěvek anonymní, autorství přičteno D. Slobodovi, např. FIŠER, Z.: *Daniel Sloboda. Dokumenty VII. O Rusavě a Valaších pod Hostýnem. Rusava 2002*, s. 231–235. Také v JEŘÁBEK, R.: *Počátky národopisu na Moravě. Antologie prací z let 1786–1884*. Strážnice 1997, s. 277–288.

17 Pr. Now.: *Povrchní rysy o kroji našich předkův*. Koleda 3, 1853, s. 200–202.

18 ZAPOWÁ, H. z Wiśniowskich: *Obrazy ze života Huculůw, horákůw Karpatských*. Koleda 1, 1851, s. 133–147.

19 HANUŠ, H. J.: *O svěcení výročních svátků starých Slovanů a o jich pozůstatcích mezi námi*. Koleda 2, 1852, s. 150–177.

20 DUNDER, V.: *Obrazy a květy z duševného a básnického života Slovanův východních*. Koleda 3, 1853, s. 163–178.

21 SLOBODA, D.: *O národním rostlinářství zvláště Slovanském*. Koleda 3, 1853, s. 187–195.

22 DUNDER, V.: *Svatební obyčeje Velkopolanův v Poznaňsku*. Koleda 3, 1853, s. 179–184; DUNDER, V.: *Velkonoční svátky v Polště*. Koleda 3, 1853, s. 184–187; DUNDER, V.: *Nástin ze života Rusínův*. Koleda 4, 1854, s. 194–207; DUNDER, V.: *Vánoční obrázek z Haliče*. Koleda 5, 1855, s. 115–118.

23 L. St-ský: *Srbsko a Srbové*. Koleda 2, 1852, s. 177–180; Pr. R.: *Svatební obyčeje Srbů okolo Budína*. Koleda 2, 1852, s. 183–184; L. St-ský: *Dalmácie a město Kotor*. Koleda 2, 1852, s. 180–183.

24 Např. HANUŠ, J. J.: *Fysiognomie či pohledověda v příslovích slovanských*. Koleda 4, 1854, s. 165–174; DUNDER, V.: *Prísloví a pořekadla dílem z bajesloví Rusínův*. Koleda 4, 1854, s. 280–283; DUNDER, V.: *Jak patří Slované v příslovích a pořekadlích na ženském pohlaví vůbec a zvlášť*. Koleda 5, 1855, s. 80–90.

Přínos kalendáře *Koleda* v oblasti rozvoje českého národopisu by nebylo vhodné podmiňovat kvantitě uveřejněných příspěvků, za osm vydaných ročníků pouhé tři statě čerpaly náměty z českého prostředí. Na kalendář *Koleda* je však vzpomínáno v řadě souhrnných spisů zachycujících vývoj národopisu, zvláště pak moravského.²⁵ Objevil se totiž v okamžiku, kdy zněly hlasy volající po rozšíření prostoru pro publikační činnost moravské inteligence.

Koleda: Čtení pro náš lid

Časopis *Koleda* vycházel v letech 1876–1881 zpočátku s podtitulem *Čtení pro náš lid* (1876–1878), poté od roku 1879 s upraveným názvem *Koleda. List belletristický*. Redakce, v jejímž vedení se za šest let existence vystřídala za spolupráce odpovědných redaktorů (J. Vyplela, F. Vymazala a R. Vacka) řada osob, mezi nimi I. Hodan, F. Bayer, J. Večeřa a J. Tichý, sídlila, když nepočítáme půlroční zastávku v Brně, v Olomouci.²⁶ V prvních dvou letech časopis spoluvlastnili I. Hodan a V. Voitl, v následujících letech jej finančně zastřešil pouze V. Voitl.

Výraznější proměna koncepce se změnou podnázvu neproběhla. Pokud srovnáme všechny ročníky, mezi prvním a posledním bychom nenalezli výraznou, ale přesto jistou podobnost a snahu o návrat k původní myšlence. Zvoleným podnázvem *Čtením pro náš lid* označili iniciátoři tohoto periodika čtenářskou oblast, na niž bylo směřováno. „*Lid*“ v tomto ohledu neměl evokovat přenesený význam lidový, ale celou česky mluvící a k české národnosti se hlásící složku obyvatelstva. V prvním roce skutečně převažovaly motivy a náměty z českého lidového, venkovského a horského prostředí. To se však změnilo s následujícím ročníkem, jenž se ve větší míře obrátil na podporu a sjednocení slovanské myšlenky a na osvětu slovanských národů. V *Listě belletristickém* převažovaly povídky, novely, básně a písně ze slovanských zemí, podíl odborných historických příspěvků klesl oproti prvním dvěma ročníkům na minimum. Tudíž označení beletristický více koresponduje s charakterem žánru příspěvků. Dva roky po zániku *Koledy* vyřkl anonym v jednom eseji v časopise *Komenský* úsudek o možné příčině jeho konce: „*Mimovolně nám napadá, nebyla-li příčina zániku „Koledina“ ta, že kolísajíc hned v tu, hned v onu stranu, brzy inteligenci hledíc vyhověti, brzy k lidu se kloníc, na konec ani tomu ani oné nebyla po chuti.*“²⁷

Jak bylo výše uvedeno, již druhý ročník s sebou přinesl programovou koncepci časopisu s obrácením orientace na slovanskou vzájemnost, přesto redakce vyzvala své čtenáře ke sběru: „[...] *národní pověsti a pohádky, písně, hry, zvyky a obyčeje,*

25 Např. HORÁK, J.: *Národopis československý. Přehledný nástin*. In: Československá vlastivěda. 2. díl. Člověk. Praha 1933, s. 369.

26 Více viz KORYTAROVÁ, L.: *Národopis v kalendáři Koleda a časopisech Koleda a Komenský*. Ru-kopis. Bakalářská diplomová práce. Ústav evropské etnologie FF MU. Brno 2010, s. 14.

27 *Literatura česká na Moravě v roce 1882*. Komenský 11, 1883, č. 4, s. 61.

*hádanky, přísloví a pořekadla, o jichž sbírání snažně žádáme.*²⁸ Přes publikovanou výzvu došlo k návratu národní národopisné problematiky na stránky listu až v předposledním roce existence časopisu.²⁹

Přínos časopisu *Koleda* v oblasti národopisu lze hodnotit až po definování hypotetických hranic národopisu, soustředit se pouze na národopis českých zemí, rozšířit jej o evropský, potažmo slovanský prvek, nebo o národopise uvažovat podle doslovného výkladu slova národopis jako popis národa, a to v celém jeho rozsahu? Znamená to zařadit do této sféry i to, co je dnes přiřazováno do zájmové oblasti antropologie.

Hodnotné příspěvky, které přispěly k vývoji českého národopisu, obsahuje první ročník *Koledy*, mezi něž lze minimálně zařadit literárně stylizované pohádky a pověsti. Po výzvě ke sběru charakteristických národních projevů z března 1876 redakce otiskla studie na pokračování o pověrách a obyčejích z okolí rožnovského³⁰ a kratší soupis zvyků a obyčejů z Moravy Františka Mnohoslava Vrány.³¹ Výčet završuje analytický rozbor motivů v české národní písni.³² V dalších pěti letech bylo zveřejněno pouze několik pojednání a článků zabývajících se českým prostředím, v roce 1880 to bylo teoretické pojednání *Ctění vody u starých Čechů*³³ a v posledním ročníku obyčeje a zvyky ze Slovácka.³⁴

Obsah a motivy příspěvků odpovídají stanovenému cíli propagování slovanství a poznávání dalších slovanských národů. Rozbory a analýza symbolů a motivů ve slovanské lidové písni bylo během existence časopisu oblíbeným badatelským námětem.³⁵ Zájem o život na Balkáně, zejména u Bulharů a Srbů, dále v Polsku

28 *Našemu velectěnému čtenářstvu!* *Koleda* 2, 1877, č. 1, s. 12.

29 Pokud nepočítáme informující zprávy o činnosti spolku Slavia v letech 1876–1878.

30 *Ještě některé národní pověry a obyčeje v okolí Rožnovském na Moravě.* *Koleda* 1, 1876, č. 14, s. 213–215; č. 15, s. 229–231; č. 16, s. 247–248; č. 17, s. 265–268; č. 18, s. 276–280; č. 19, s. 296–298; č. 20, s. 312–314; č. 21, s. 330–332; č. 22, s. 344–346; č. 23, s. 359–361; č. 24, s. 379–380; č. 25, s. 394–396; č. 26, s. 411–413. První část obsahovala poznámku pod čarou, že se jedná o kompilaci sběrů B. M. Kuldy a F. Bayera, jejichž výsledky byly zveřejněny v *Časopise Matice moravské* z let 1870–1871 a 1875. Zda jsou i další díly syntézou těchto prací nebo zda se jedná o nový sběr, již uvedeno není.

31 VRÁNA, F. M.: *Zvyky a obyčeje o vánocích na Hané.* *Koleda* 1, 1876, č. 36, s. 569–571; VRÁNA, F. M.: *Jak nosívali právo (Z národních obyčejů moravských).* *Koleda* 1, 1876, č. 16, s. 245–247.

32 [R. R.]: *Některé barvy v národní písni české.* *Koleda* 1, 1876, č. 25, s. 398–399; č. 26, s. 413–414; č. 28, s. 445; č. 32, s. 508; č. 33, s. 525.

33 FRIČ, C.: *Ctění vody u starých Čechů.* *Koleda* 5, 1880, č. 8, s. 181–184; č. 13, s. 197–199; č. 14, s. 216–218; č. 15, s. 229–232; č. 16, s. 245–248.

34 GEISLEROVA, M.: *Svatební obyčeje a zvyky moravských Slováků v okresu hodonínském.* *Koleda* 6, 1881, č. 7, s. 100–103; č. 8, s. 119–121; č. 9, s. 133–135; PRASEK, V.: *Zvyky a obyčeje.* *Koleda* 6, 1881, č. 11, s. 175–176; č. 12, s. 191–192.

35 HRUBÝ, J.: *Sirotek a snacha v písni slovanské.* *Koleda* 2, 1877, č. 19, s. 315–317; č. 22–23, s. 379–382; č. 28, s. 462–464; č. 29, s. 479; LIPSKÝ, L. C.: *Ptactvo v národní poesii slovanské.* *Koleda* 3, 1878, č. 22–23, s. 369–371; MENČÍK, F.: *Král Matyáš Korvín v národních písních.* *Koleda* 4, 1879, č. 32, s. 501–503; MENČÍK, F.: *Želzulka v písni slovanské.* *Koleda* 5, 1880, č. 24, s. 371–373; č. 25,

a v ruských oblastech doplnily v posledních ročnících příspěvky z prostředí slovanských minorit (Lužických Srbů a Slovinců).³⁶

Mezi národopisné badatele publikující na stránkách časopisu *Koleda* patřili např. Františka Stránecká, František Mnohoslav Vrána, Primus Sobotka, Coelestin Frič, Čeněk Paprskář, životopisné postřehy o jednotlivých akvizitech zpracovávali František Bayer a Leander Čech. Jména Ferdinanda Menčíka, Hanuše Máchala, Jaromíra Hrubého, Lip. Coel. Lipského, Fr. Podskalského, J. Z. Veselého, Jana Wagnera, St. Pabišky aj. byla podepsána pod příspěvky ze slovanské proveniencí.³⁷

Komenský: Týdenník vychovatelský

Posledním zpracovávaným periodikem byl tiskový orgán *Spolku moravských učitelů v Olomouci* vydávaný od roku 1873. První ročník časopisu *Komenský* vyšel s podnázvem *Časopis pro učitelstvo česko-slovanské, zvláště moravské a slezské*, ročníky následující již s obměněným podnázvem *Týdenník vychovatelský, věnovaný učitelstvu našemu jakož i přátelům školstva a milé mládeži naší*.³⁸

Titul prvního vydavatele, zakladatele a odpovědného redaktora moravského pedagogického časopisu patřil Janu Havelkovi,³⁹ jenž zajišťoval chod redakce do roku 1875, kdy začal spolupracovat s Karlem Koblížkem. Karel Koblížek setrval na místě vydavatele a redaktora do roku 1878, ještě za jeho působení převzal funkci odpovědného redaktora Ig. Libíček. Ale v roce 1879 byl na místě vydavatele opětovně uváděn Jan Havelka. Prvních osm let poznamenalo běh časopisu časté střídání vydavatelů, nakladatelů i odpovědných redaktorů.⁴⁰ Až v osmém roce se situace stabilizovala a časopis získal stálého vydavatele v osobě Františka Slaměníka.⁴¹ Na pozici

s. 390–392; PODSKALSKÝ, F. K.: *Ethické živly v lidové poesii slovanské*. *Koleda* 4, 1879, č. 14, s. 213–217; č. 15, s. 229–234; č. 17, s. 260–265; č. 18, s. 278–281; č. 19, s. 293–297.

36 Např. MÁCHAL, H.: *O znovuzrození národnosti a písemnictví lužických Srbův I*. *Koleda* 5, 1880, č. 17, s. 260–263; č. 18, s. 280–281; č. 19, s. 295–297; MÁCHAL, H.: *Studia z oboru mythologie lužických Srbův: Ludki*. *Koleda* 5, 1880, č. 22, s. 343–345; č. 23, s. 360–362; č. 24, s. 373–376; č. 25, s. 388–389; č. 27, s. 422–424; č. 28, s. 437–439; č. 29, s. 453–455; *Pohřební obyčej lužických Srbů*. *Koleda* 2, 1877, č. 24–25, s. 415; VESELÝ, J. Z.: *O národní poesii Slovinců*. *Koleda* 4, 1879, č. 32, s. 508–510; č. 33, s. 525–527.

37 Do okruhu aktivních pisatelů *Koledy*, avšak bez příspěvků národopisné povahy náleželi např. Matouš Václavek, Josef Klvaňa, Alois Jirásek, Konstantin Jireček, Sofie Podlipská, Karolína Světlá, Jaroslav Vrchlický.

38 V roce 2010 vyšel již 134. ročník časopisu *Komenský*, od roku 1992 se o vydávání stará Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity, poslední proměna podnázvu nastala v roce 2003 – Odborný časopis pro učitele základní školy.

39 Okruh blízkých spolupracovníků Jana Havelky se uskupil na půdě Slovanského gymnázia v Olomouci, z těch nejvýznamnějších můžeme jmenovat prvního ředitele tohoto gymnázia, které bylo založeno v roce 1867, Jana Evangelistu Kosinu a Vincence Praska. Více viz např. Památník šedesátého výročí českého gymnasia v Olomouci, 1867–1927. Olomouc 1927, s. 44, 166.

40 Vydavatelem je v tomto případě myšlen vlastník, nakladatelem zprostředkovatel tisku.

41 František Slaměník setrval na postu vydavatele i v dalších studovaných letech (až do roku 1902),

odpovědných redaktorů se postupně vystřídali J. Vyplel (1879–1881), R. Vacek (1881–1883), V. Voittl (1883–1884) a J. R. Schäfer (1884–1902).⁴²

Stránky listu zaplňovaly příspěvky z různých oblastí vzdělání a výchovy, v prvních letech převažovaly staťe a referáty filologické a literární povahy, vedle nich se objevila témata z botaniky, zoologie, dějepisu a zeměpisu, méně z matematiky a fyziky. Postupně zesílil vliv psychologie, pedagogiky a didaktiky. Kromě toho byl prostor věnován aktuálním uprázdněným pracovním místům ve školních zařízeních, dopisům z různých koutů Moravy a legislativním změnám týkajících se školského prostředí. V rubrikách *Rozhledy literární* a *Nové knihy* se čtenáři mohli dočíst recenzované a anotované zprávy o nových publikacích. Nezanedbatelné místo bylo přenecháno titulům národopisného zaměření, novým sbírkám a monografiím. Rubriky *Rozmanitosti* a *Rozhledy literární* sloužily pro uveřejňování poznámek z cest, povídek z učitelského života a taktéž pro národopisné příspěvky.

Redakce *Komenského* pracovala od svého vzniku se silným vlasteneckým cítěním, vyhraněnost vůči německému školství prezentovala komparacemi škodlivých vlivů německého jazyka. V některých případech by se dalo hovořit až o cílené ignoraci všeho, co souviselo s němečtím v českých zemích. Neplatí to však o vztahu s císařským dvorem, všechna významná výročí byla náležitě připomínána a komentována na předních listech výtisku.

V prvním roce zastupovala národopis filologická a didaktická pojednání, která využívala útvary lidové slovesnosti,⁴³ postupně rostl zájem o nářečí⁴⁴ a redakce otiskovala první výzvy ke sběru a k zapisování „*tradičních národních projevů*“.⁴⁵ Ve druhém ročníku nalezly větší zastoupení národní pověsti a referáty s tematikou mimoevropské etnologie.⁴⁶ V roce 1875 nastal v *Komenském* průlom, národopis zís-

---

současně zastával úlohu předsedy Spolku moravských učitelů. Více k F. Slaměnkovi coby vydavateli časopisu *Komenský* viz Hýbl, F. (ed.): František Slaměník 1845–1919. sborník příspěvků z konference konané 3. a 4. října 1995 v Přerově. Přerov 1996, s. 9–11.

42 Odborné publikace řadí mezi redaktory *Komenského* také Františka Bayera (ovšem bez bližší datace), v záhlaví ani zápatí výtisků však nikdy nebyl uveden, např. SIROVÁTKA, O.: *Bayer František*. In: Brouček, S. – Jeřábek, R. (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. Biografická část*. Praha – Brno 2007, s. 21. „1876–1878 řídil olomoucký literární časopis *Koleda* a později též časopis *Komenský*, [...]“ Podobně v DOUPALOVÁ, E.: *Slovník sběratelů, vydavatelů a zpracovatelů moravských lidových pověstí*. In: *Acta Universitatis Palackianae Olomouensis. Facultas paedagogica. Philologica IV, Český jazyk a literatura* 6. Praha 1987, s. 122.

43 Např. PRASEK, V.: *O phrasí*. *Komenský* 1, 1873, č. 5, s. 74–75; č. 11, s. 163–164; DIVIŠ, J.: *O důležitosti báchorek pro vyučování a vychovávání*. *Komenský* 1, 1873, č. 7, s. 97–99; č. 8, s. 117–119.

44 PRASEK, V.: *Sbírečka slov moravských I*. *Komenský* 1, 1873, č. 26, s. 417–418; PRASEK, V.: *Sbírečka slov moravských II*. *Komenský* 1, 1873, č. 30, s. 483–484.

45 Více viz KORYTAROVÁ, L.: *Národopis v kalendáři Koleda a Komenský*, c. d., s. 24–35.

46 SYTKO, J.: *Národové polární*. *Komenský* 2, 1874, č. 6, s. 81–84; č. 7, s. 102–105; č. 8, s. 115–118; č. 9, s. 133–136; SYTKO, J.: *Kamčatka a Kamčadálové*. *Komenský* 2, 1874, č. 12, s. 182–184; č. 13, s. 196–199.

kal nový rozměr, již to nebyla pouze pojednání o důležitosti a vhodnosti uplatnění některých útvarů lidové slovesnosti ve výuce, ale příklady písemných záznamů dětských her z Moravy.⁴⁷ V dalších letech došlo k návratu filologického využití lidové slovesnosti.⁴⁸ V sedmém a osmém ročníku bylo místo opět vyhrazeno výsledkům sběru zvyků, pověr, pověstí, přísloví, pořekadel a hádanek.⁴⁹ Od poloviny sedmdesátých let do *Komenského* ojedinele přispíval Matouš Václavek, jeho publikační činnost významněji narostla po roce 1881.⁵⁰ Také v cestopisných črtech se objevily národopisné poznatky, a to z různých končin českých zemí i z Evropy.⁵¹

V osmdesátých letech se obsah a náměty příspěvků příliš neproměnily. Z pera Františka Bayera pochází životopisné poznámky ke sběratelsky činným osobnostem. Bayerova pojednání o dialektu ve vyučování z let 1882 a 1883 rozšířil v roce 1885 František Bartoš praktickou ukázkou z chystaného slovníku moravských dialektů.⁵² Národopisné práce na pokračování ve čtrnáctém a patnáctém ročníku pocházely z dílny dvou aktivních národopisců, Františka Bartoše a Matouše Václavka.⁵³ V letech

47 BAYER, F.: *Národní hry, zvláště dětské. III. Z Rožnova*. Komenský 3, 1875, č. 22, s. 338–339; č. 39, s. 198–199; BERGER, J.: *Národní hry, zvláště dětské: Z okolí Vyzovského*. Komenský 3, 1875, č. 42, s. 246–247; FUNTÍČEK, J.: *Národní hry, zvláště dětské z Pustiměře*. Komenský 3, 1875, č. 32–33, s. 100–102; č. 43, s. 265–266; (o rok později ještě FUNTÍČEK, J.: *Národní hry, zvláště dětské*. Komenský 4, 1876, č. 25, s. 397.); PUSTOMĚŘSKÝ, J.: *Národní hry, zvláště dětské: I. Z Pustoměří u Vyskova*. Komenský 3, 1875, č. 11, s. 165–167; STRÁNECKÁ, F.: *Národní hry, zvláště dětské*. Komenský 3, 1875, č. 50, s. 375–376; VELENSKÝ, M. F.: *Národní hry a obyčej: Z Němčic na Hané*. Komenský 3, 1875, č. 34–35, s. 132–134.

48 Např. STEINICH, K.: *Příspěvek ku skladbě písní národních*. Komenský 3, 1875, č. 49, s. 359–362; [STEINICH, K.]: *Skladba písní národních*. Komenský 4, 1876, č. 6, s. 88–90; č. 10, s. 155–156; č. 11, s. 169–171; č. 17, s. 266–267; č. 23, s. 364–365; *Prísloví česká srovnaná dle způsobu vět*. Komenský 4, 1876, č. 50, s. 787–790.

49 Mezi sběratele patřili Františka Stránecká, F. J. Svoboda.

50 Např. VÁCLAVEK, M.: *O portáších*. Komenský 9, 1881, č. 23, s. 356–357; č. 24, s. 373–376.

51 VÁCLAVEK, M.: *Z cesty do trenčanských Teplíc a po moravském Slovácku*. Komenský 14, 1886, č. 45, s. 685–689; č. 46, s. 706–708; č. 47, s. 724–727; č. 50, s. 770–772; č. 52, s. 802–806; č. 27, s. 427–429; č. 31, s. 484–486; č. 40, s. 580–584; č. 42, s. 617–620; HAVELKA, J.: *Výlet na Praděd*. Komenský 9, 1881, č. 47, s. 710–712; AUGUSTIN, V.: *Upomínky z cesty mé na Rus*. Komenský 11, 1883, č. 6, s. 94–96; AUGUSTIN, V.: *Upomínky z cesty mé na Rus*. Komenský 11, 1883, č. 7, s. 111–112; č. 8, s. 126–127; č. 10, s. 158–160; č. 12, s. 190–192; č. 13, s. 206–207; č. 14, s. 222–224; č. 16, s. 254–256; č. 17, s. 271–272.

52 BAYER, F.: *O důležitosti dialektů při vyučování*. Komenský 10, 1882, č. 9, s. 132–133; č. 10, s. 145–147; č. 11, s. 168–170; BAYER, F.: *Jak přihlížeti máme k dialektu při vyučování mluvnickém*. Komenský 11, 1883, č. 46, s. 665–667; č. 47, s. 685–687; č. 48, s. 702–704; BARTOŠ, F.: *Ukázky z věcného slovníka dialektů moravských*. Komenský 13, 1885, č. 1, s. 4–9; č. 3, s. 39–42; č. 7, s. 102–105; č. 9, s. 134–138; č. 19, s. 292–294.

53 BARTOŠ, F.: *Naše děti*. Komenský 14, 1886, č. 16, s. 241–244; č. 17, s. 261–264; č. 18, s. 279–282; č. 19, s. 297–300; č. 21, s. 323–326; č. 22, s. 340–343; č. 23, s. 358–361; č. 24, s. 377–380; č. 26, s. 407–410; č. 30, s. 469–472; č. 31, s. 486–489; č. 32–33, s. 500–502; č. 38–39, s. 590–594; č. 41, s. 626–629; č. 42, s. 635–639; č. 46, s. 702–703; č. 47, s. 717–720; č. 48, s. 735–738; č. 49, s. 752–754; č. 51, s. 784–787; č. 52, s. 800–802; BARTOŠ, F.: *Naše děti*. Komenský 15, 1887, č. 12, s. 177–180; č. 14, s. 212–214; č. 18, s. 276–279; č. 20, s. 310–313; č. 23, s. 361–363; č. 25, s. 390–392;

1888 až 1892 národopis na stránkách časopisu *Komenský* ustupoval do pozadí, zachovala se pouze recenzovaná hodnocení vydávaných spisů. Světlou výjimkou byl v roce 1890 úvodní příspěvek Čeňka Kramoliše o označování osob na Valašsku.⁵⁴ O dva roky později došlo k významnému obratu, ani časopisu *Komenský* se nevyhnula příprava Národopisné výstavy československé. Redakce přetiskovala programy a výzvy k aktivnímu zapojení. Nelze však tvrdit, že by se vrátila k podobné podpoře národopisné tematiky, jako tomu bylo v sedmdesátých letech. Na poli časopisecké produkce existovaly již specializovanější listy. Redakce *Komenského* sice dění kolem příprav a na výstavě pozorně sledovala, ale svůj obzor během samotné výstavy zúžila na školskou problematiku. Do roku 1902, kdy se na čtenářském stole objevil třicátý a poslední sledovaný ročník, byl již okruh národopisné problematiky omezen na recenze a ojedinělé pojednání o zapojení částí slovesného folkloru a lidové kultury v každodenní výuce.

V prvních třiceti letech se v *Komenském* vystřídala řada recenzentů knih zabývajících se národopisnou tematikou, mezi nejaktivnější patřili František Bartoš, František Bílý, František Hrnčíř, Čeněk Kramoliš, Vincenc Prasek, Jaroslav Přemysl, Miloš Radlinský a Matouš Václavek. V prvních letech směřovala největší kritika na jazykovou stránku, mluvnické a gramatické nepřesnosti díla, a to i v případech sesbíraného materiálu.

Zcela mimořádnou pozici mezi pisateli v oblasti národopisu měl během těchto třiceti let pedagogického listu *Komenský* učitel, jazykovědec a národopisec František Bartoš.⁵⁵ Z dalších jmen připomeňme Viléma Augustina, Františka Bálku, Františka Bačkovského, Františka Bayera, Josefa Bergera, Emanuela Bronce, Františka Bílého, Josefa Blažka, J. Diviše, Františka Drnkačku, Jana Funtička, Jana Havelku, Jana Karla Hraše, Františka Hrnčíře, Jana Jílka, Fr. Vlast. Jurka, Františka Vlastimila Kodyma, J. Kopřivu, Josefa Kovářika, Čeňka Kramoliše, Pravoslava Lipenského, Hanuše Máchala, Ferdinanda Menčíka, Sl. Napajedelského, Vincence Praska, Jaroslava Přemysla, J. Pustoměřského, Františka Slaměníka, Františku Stráneckou, K. H. Sýkoru, Josefa Sytka, Josefa Františka Svobodu, Františka Šilhavého, Jana Šlechtu, Vladimíra Šmídka, Matouše Václavka, Aloise Valentu, Jana Vítka, Josefa R. Vítáka.

Časopis *Komenský* přispíval k rozvoji národopisného bádání několika směry, publikováním výsledků sběratelské činnosti z různých koutů Moravy v prvních letech,

č. 26, s. 407–410; č. 29, s. 451–455; č. 38–39, s. 566–569; č. 40, s. 586–588; č. 42, s. 615–617; č. 44, s. 644–645; č. 46, s. 676–678; č. 48, s. 713–715; č. 51, s. 758–763; č. 52, s. 772–776; VÁCLAVEK, M.: *Z cesty do trenčanských Teplíc a po moravském Slovácku*. *Komenský* 14, 1886, č. 46, s. 706–708; č. 47, s. 724–727; č. 50, s. 770–772; č. 52, s. 802–806; VÁCLAVEK, M.: *Z cesty do trenčanských Teplíc a po moravském Slovácku*. *Komenský* 15, 1887, č. 27, s. 427–429; č. 31, s. 484–486; č. 40, s. 580–584; č. 42, s. 617–620.

54 KRAMOLIŠ, Č.: *Osazení obyvatelstva a označování osob na Valašsku*. *Komenský* 18, 1890, č. 10, s. 159–160; č. 11, s. 175–176; č. 12, s. 190–192.

55 Více o činnosti Františka Bartoše a několikaletých pauzách v přispívání do *Komenského* viz KORYTAROVÁ, L.: *Národopis v kalendáři Koleda a časopisech Koleda a Komenský*, c. d., s. 40–41.

v polovině osmdesátých let výňatky z chystaných monografií Františka Bartoše.⁵⁶ Také dobové poznámky z cest se zachycenou kulturou a životem místního obyvatelstva mohou sloužit jako zdroj informací. Stěžejní význam je však potřeba hledat v jiné sféře působnosti Komenského, a to v propagaci a aktivním působení v oblasti národopisu. Výzvy ke sběru, seznamování žáků a studentů s lidovou slovesností, zvyky a obyčeji ve školních lavicích i mimo ně. Do této kategorie spadá význam a důležitost pedagogického časopisu Komenský pro rozvoj českého národopisu.

Vzájemná komparace kalendáře Koleda (1851–1858), časopisu Koleda (1876–1881) a časopisu Komenský (1873–1902)

Z jakých hledisek lze srovnávat zvolená periodika? Technicky vzato se jedná o dva odlišné publikační žánry – časopis a kalendář (či ročenka). Generační rozdíl, jenž se může projevit v dobovém pojetí vědeckosti a který může být přímo ovlivněn politickou a společenskou situací, taktéž nelze přehlédnout. Mezi společné znaky bychom mohli zařadit prezentované vědeckopopularizační poslání, jež se však projevovalo různými způsoby. Lze po formální stránce srovnávat beletristickou *Koledu* a pedagogický časopis *Komenský*? V době, kdy neměl formující se národopis vlastní publikační platformu, vycházely zásadní statě v ryze odborných nebo společenských a společensko-zájmových časopisech. *Koledy* i *Komenský* shodně preferovaly sběratelskou činnost ve sféře slovesného a hudebního folkloru s exkursy popisujícími tradiční obyčeje a pověry venkovského obyvatelstva. Podstatně méně jejich dopisovatelé rozebírali tradiční lidový oděv nebo architekturu.

Obě *Koledy*, ač je mezi jejich vydáváním osmnáctiletý rozdíl, se zaměřují na obdobná témata a obdobné literární žánry v oblasti národopisu. Slovanská tematika převažovala nad motivy z českého prostředí, periodika veřejně hlásala podporu slovanské souměřitelnosti a prezentovala ji mezi českými čtenáři. Teoretické statě byly zpracovány nejčastěji analýzou symbolů a motivů v sesbíraných projevech ústní lidové slovesnosti. První éra sběratelského nadšení, souběžně plynoucí s národním probouzením, proběhla v řadě slovanských zemí již na přelomu 18. a 19. století. Badatelé měli tudíž díky sesbíranému materiálu relativně usnadněný přístup a mohli je podrobit teoretické analýze. Neopomíjely se ani útvary lidové slovesnosti jako přísloví, pohádky, pověsti, pořekadla a pranostiky. Jen u omezeného množství však lze dnes s jistotou deklarovat lidový původ příspěvku a absenci stylistických zásahů sběratele. Početnější jsou příklady, kdy nelze ani potvrdit, zda základní osnova vychází z lidového prostředí, nebo zda je plně dílem autora. Z tohoto důvodu jsou v bibliografickém soupisu uvedeny a od sebe navzájem neodděleny oba případy.⁵⁷

56 BARTOŠ, F.: *Dialektologie moravská*. Brno 1886; BARTOŠ, F.: *Naše děti*. Brno 1888.

57 Rozdělení je aplikováno na odlišení českého a slovanského původu.

Jelikož mezi časopisy a kalendářem panovala generační „prodleva“, nedocházelo k vzájemnému prolínání autorů, toto tvrzení však neplatí pro časopisy. Časopisy *Koleda* a *Komenský* vycházely v Olomouci (alespoň většina ročníků) na přelomu 70. a 80. let 19. století, někteří dopisovatelé formulovali myšlenky a výsledky svých aktivit současně do *Koledy* i *Komenského*. U zrodu obou periodik stála tatáž osobnost – učitel Slovanského gymnázia v Olomouci a významný protagonist a organizátor národopisné práce Jan Havelka.⁵⁸ Kromě něj se do obou listů aktivně zapojili s příspěvky národopisného záběru Jan Funtíček, Pravoslav Lipenský, Vincenc Prasek, Františka Stránecká a František Mnohoslav Vrána.⁵⁹ Nalezli bychom další společné faktory, například oba časopisy v letech 1878 až 1881 vlastnil jeden majitel – V. Voithl,⁶⁰ střídali se také titíž odpovědní redaktoři.⁶¹

Slovanská sounáležitost a propagace, jež vycházela z programové koncepce *Koledy*, nebyla v *Komenském* podobně vyzdvihována, historické příspěvky o slovanských národech měly sloužit ke vzdělávacím účelům nebo jako metodická pomůcka ke zjednodušení přípravy vyučovací hodiny. Osvětová funkce *Koledy* se neztotožňovala s pedagogickým a didaktickým zaměřením *Komenského*. V *Koledě* byl větší prostor poskytován výročním obyčejům, zvykům a pověrám, zatímco v *Komenském* dětským hrám.

Aktivní sběratelé podnikali sběratelské návštěvy v terénu, z nichž redakce *Koledy* a *Komenského* otiskovaly písemné záznamy, v lokalitách Moravy a Slezska, nejintenzivněji v okolí Valašska (Rožnovska), dále na Hané a Moravském Slovácku. Redakce časopisu *Koleda* opakovaně ve svých prohlášeních uváděla striktní zaměření na „*Moravěnku*“ (ač se později více obracela směrem ke slovanským zemím). Působnost spolku Matice školská s tiskovým orgánem časopisem *Komenským* se také omezovala na území Moravy a Slezska.⁶² Mezi významné a zároveň přispívající

58 Jan Havelka během svého působení v Olomouci redigoval časopis *Komenský*, založil beletristický časopis *Koleda*, se svým tchánem Jindřichem Wanklem a Ignátem Wurnem založil Vlastenecký spolek muzejní a také na chodu tiskového orgánu tohoto spolku se J. Havelka výrazně podílel. Více viz KÜHNDEL, J.: *Jan Havelka, zakladatel českého muzejnictví na Moravě*. Olomouc 1940 (zvl. otisk z Časopisu Vlasteneckého musejního spolku v Olomouci, roč. 53); *Památník šedesátého výročí českého gymnasia v Olomouci, 1867–1927*. Olomouc 1927; HÝBL, F.: *Pedagogický a učitelský spolekový organizátor Jan Havelka*. In: *Primum necessarium je vzdělání a mravnost. 130 let Slovanského gymnázia. 95 let od založení České realky*. Olomouc 1997, s. 84–91.

59 Pseudonymy, iniciály a anonymní příspěvky stěžují vzájemnou komparaci. Např. F. M. Vránu se podařilo identifikovat a spojit s pseudonymem Miloš Velenský, pod nímž vystupoval v časopise *Komenský*, viz DOUPALOVÁ, E: *Slovník sběratelů, vydavatelů a zpracovatelů moravských lidových pověstí*, c. d., s. 193.

60 V obou případech jen do roku 1881, *Koleda* v tomto roce zanikla, V. Voithl s časopisem *Komenský* neztratil zcela kontakt, od druhé poloviny roku 1883 byl uváděn jako odpovědný redaktor časopisu.

61 Např. R. Vacek, který působil na pozici odpovědného redaktora od č. 20 pátého ročníku (1880) až do úplného konce *Koledy* v říjnu 1881. V redakci *Komenského* od č. 31 devátého (1881) do č. 35–36 jedenáctého ročníku (1883).

62 O vzniku, působnosti a rozsahu činnosti olomoucké Matice moravské, jejíž stanovy schválilo

osobnosti moravského národopisu lze zařadit Františka Bartoše, Františka Bayera, Čeňka Kramoliše, Vincence Praska, Daniela Slobodu, Františku Stráneckou a řadu dalších.⁶³

Závěrem

Analyzovaná periodika se ve zkoumané oblasti soustředila především na slovesný a hudební folklor, a to v případě českých i slovanských zemí. Dále následovaly příspěvky o rodinných a obyčejových zvycích a pověrách. V případě všech tří tiskovin byl národopis doplňujícím elementem, nikoli primárním. Výskyt a pravidelnost statí národopisné povahy se proměňovaly v závislosti na dobové situaci. V obou *Koledách*, časopise i kalendáři, převažovaly ukázky z lidové slovesnosti nad teoretickými statěmi.

Názorné ukázky slovesného i hudebního folkloru většinou postrádají uvedení lokality výskytu, nehledě na absenci jména informátora či informátorů. Vyobrazené obyčeje, zvyky a dětské hry byly většinou lokalizovány, ale bez dalších doplňujících informací. Největší přínos lze proto spatřovat v agitacích, prezentaci a další popularizaci sběratelské činnosti na Moravě a ve Slezsku, a to především na stránkách *Komenského*, méně již u časopisu *Koleda*, kalendáři *Koleda* se tento projev národního sepětí z tohoto hlediska vyhnul.⁶⁴

V pozdějších ročnících časopisu *Komenský* vycházelo méně článků odpovídajících sledovaným kritériím. Příčinu lze hledat v užším specializování časopisu, dále v činnosti časopisů tematicky blíže nebo přímo národopisně profilovaných (časopis *Koleda* přestal vycházet již v 80. letech, kalendář *Koleda* v 50. letech 19. století), jmenovitě se jednalo o *Časopis Matice moravské*, *Museum Franciscum Annales*, od devadesátých let *Český lid*, *Národopisný sborník československý* atd. Do příprav Národopisné výstavy československé se zapojila početně široká vrstva obyvatelstva, nelze proto s podivem nahlížet na výrazný úbytek ve sběratelských řadách a tím také na pokles národopisné tematiky v obsahu pedagogického časopisu po uskutečnění výstavy.

---

moravské místodržitelství v září 1872, viz NĚMEČKOVÁ, J.: *K počátkům českého školství v Olomouci*. In: Pocta Slovanskému gymnasiu v Olomouci, 1867–1967. Olomouc 1967, s. 45–56; NEŠPOR, V.: *Účast profesorů českého gymnasia v olomouckých spolcích*. In: Památník šedesátého výročí českého gymnasia v Olomouci, 1867–1927. Olomouc 1927, s. 49–53.

63 Více k jednotlivým přispívatelům viz KORYTAROVÁ, L.: *Národopis v kalendáři Koleda a časopisech Koleda a Komenský*, c. d., s. 40–52.

64 Více viz KORYTAROVÁ, L.: *Národopis v kalendáři Koleda a časopisech Koleda a Komenský*, c. d., s. 24–35.

Tištěné prameny:

- Koleda: Kalendář na rok obyčejný*, ročníky 1–8, 1851–1858.
Koleda: Čtení pro náš lid, ročníky 1–3, 1876–1878.
Koleda: List belletristický, ročníky 4–6, 1879–1881.
Komenský: Časopis pro učitelstvo česko-slovanské, zvláště moravské a slezské, ročník 1, 1873.
Komenský: Týdenník vychovatelský, věnovaný učitelstvu našemu jakož i přátelům školstva a milé mládeži naší, ročníky 2–30, 1874–1902.
 KORYTAROVÁ, L.: *Národopis v kalendáři Koleda a časopisech Koleda a Komenských*. Bakalářská práce. Brno 2010.

Literatura:

- BARTOŠ, F.: *Dialektologie moravská*. Brno 1886.
 BARTOŠ, F.: *Naše děti*. Brno 1888.
 BROUČEK, S. – JEŘÁBEK, R. (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. Sv. 1. Biografická část*. Praha 2007.
 DOUPALOVÁ, E.: *Slovník sběratelů, vydavatelů a zpracovatelů moravských lidových pověstí*. In: Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas paedagogica. Philologica IV, Český jazyk a literatura 6. Praha 1987, s. 121–198.
 DRÁPALA, D. – NOSKOVÁ, J.: *Bibliografie národopisných aktualit (1964–1989)*. Strážnice 2003.
 FIŠER, Z. (ed.): *Daniel Sloboda. Dokumenty VII. O Rusavě a Valaších pod Hostýnem*. Rusava 2002.
 HORÁK, J.: *Národopis československý. Přehledný nástin*. In: Československá vlastivěda. 2. díl. Člověk. Praha 1933, 305–472.
 HÝBL, F. (ed.): *František Slaměník 1845–1919. Sborník příspěvků z konference konané 3. a 4. října 1995 v Přerově*. Přerov 1996, s. 9–11.
 HÝBL, F.: *Pedagogický a učitelský spolkový organizátor Jan Havelka*. In: Primum necessarium je vzdělání a mravnost. 130 let Slovanského gymnázia. 95 let od založení České reálky. Olomouc 1997, s. 84–91.
 CHOCHOLÁČ, B.: *Matice moravská. Dějiny spolku od počátku do současnosti*. Brno 1997.
 JEŘÁBEK, R.: *Národopis v moravské časopisecké produkci*. In: Kordiovský, E. – Kubíček, J.: *Kulturní periodika na Moravě. XXIV. Mikulovské sympozium 1996*. Mikulov 1997, s. 106–109.
 JEŘÁBEK, R.: *Počátky národopisu na Moravě. Antologie prací z let 1786–1884*. Strážnice 1997.

- JEŘÁBEK, R. – JEŘÁBKOVÁ, A.: *Soupis etnografických a folkloristických příspěvků v Časopise Matice Moravské 1869–1943*. Bibliografická příloha Věstníku NSČ a SNS č. 6, 1964.
- JEŘÁBEK, R. – JEŘÁBKOVÁ, A.: *Soupis etnografických a folkloristických příspěvků v Museum Franciscum Annales 1895–1898 a v Časopise Moravského musea zemského 1901–1938*. Bibliografická příloha Zpráv SČN a SNS č. 4, 1962.
- KUBÍČEK, J. – KUBÍČEK, T.: *Národopis na Moravě a ve Slezsku. Výběrová bibliografie*. Strážnice 1996.
- KÜHNDEL, J.: *Jan Havelka, zakladatel českého muzejnictví na Moravě*. Olomouc 1940.
- MALACKA, E.: *Národopisné materiály v českých kulturně-historických časopisech 2. poloviny 19. století*. Brno 2009.
- NĚMEČKOVÁ, J.: *K počátkům českého školství v Olomouci*. In: Pocta Slovanskému gymnasiu v Olomouci, 1867–1967. Olomouc 1967, s. 45–56.
- NOVOTNÝ, J. – SECKÁ, M. – SEDLICKÁ, K. – WOITSCH, J.: *Český lid. Etnologický časopis 1946–2000. Bibliografie*. Praha 2008.
- Památník šedesátého výročí českého gymnasia v Olomouci, 1867–1927*. Olomouc 1927.
- PAVLICOVÁ, M. – UHLÍKOVÁ, L.: *Národopisná revue 1990–2000*. Strážnice 2001.
- ROUSOVÁ, J.: *Materiály k retrospektivní bibliografii české etnografie a folkloristiky. Soupis národopisných příspěvků v Časopise Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci*. Brno 1966.
- VESELSKÁ, J.: *Bibliografie Národopisného věstníku a dalších periodik Národopisné společnosti*. Praha 2008.

Summary

Ethnographical Subjects on the Pages of the Koleda Calendar and the Koleda and Komenský Magazines

The study analyses the ethnographical articles in selected periodicals published in the second half of the 19th century in Moravia: the Koleda calendar (1851–1858), the Koleda magazine (1876–1881) and the Komenský magazine (1873–1902). This study comments on the contribution of these publications to the documentation of folk culture in Moravia and formation of ethnology as a scientific discipline. It highlights the share of the editors and contributors in the formation of the calendar and both magazines and points out some motives which led to the publication of the ethnographical texts. It recalls some fundamental articles. The analysed periodicals primarily focused on folklore in the Czech lands as well as other Slavic countries, family and annual customs and superstitions. In all three cases, ethnography was a supplementary, not a primary theme. The occurrence of ethnographical texts depended on current situation.

Key words:

Moravia – 19th century – magazine publishing

Pilníkářské řemeslo – technologie rukodělné výroby I.¹

Mgr. Václav Michalíčka

Muzeum Novojičínska, Muzeum a pamětní síň Sigmunda Freuda v Příboře,
Lidická 50, 742 58 PŘÍBOR
michalicka.v@seznam.cz

Tradiční pilníkářská produkce

Pilníky a rašple patřily v minulosti mezi velmi důležité obráběcí a ostřicí nástroje, které našly své uplatnění v rámci mnoha specializovaných oborů a řemesel. Důležitou roli ovšem tyto nástroje ale také hrály ve venkovském prostoru, kde se staly nezbytnými pro kováře, ševce, lesní dělníky, provozovatele pil, dýmkaře a mnohé další domácí výrobce. Nepostradatelné také byly v hospodářství, kde se používaly zejména k broušení pil či péči o koně a tažný dobytek. Historie zhotovování pilníků je velice dlouhá a sahá hluboko do starověku. Svěbytným vývojem se postupně zformovala rukodělná pilníkářská profese, která dosáhla ve své řemeslné podobě značných technologických specifik. Ruční pilníkářství v celé své technologicky kompletní podobě patří mezi definitivně zaniklá řemesla, a proto následující řádky jsou věnovány stěžejním principům výroby pilníkářských produktů v podobě existující na našem území do poloviny 20. století.² Níže popsané technologie, zařízení dílen a nejtypičtější výrobky jsou v podstatě stejné pro pilníkářské odvětví v celé Evropě a drobné rozdíly byly dány historickým vývojem řemesla ve specifickém prostředí s různými výrobními podmínkami. Rozlišnosti byly především v tradici, zkušenostech a technické i průmyslové vyspělosti regionů, ve kterých pilníkářství našlo uplatnění. Vedle obecných faktů, platných pro pilníkářství všeobecně, je věnována pozornost technologii i terminologii v českých zemích, v nichž podoba řemesla byla silně ovlivněna německým okruhem. Pozornost je zaměřena pak především ke způsobu výroby v oblasti Svratecka v čele s *pilníkářskou obcí* Křižánky, kde živnostenská i domácí rukodělná produkce pilníků a rašplí naprosto dominovala a přetrvávala i s původní technologií až do poloviny 20. století (v minimalizované podobě až do 70. let 20. století).³ V tomto prostoru tak zůstal nejdéle zachován archaický ráz

1 Studie je výstupem grantového projektu Grantové agentury České republiky GD404/09/H020 Moravskoslezská škola archeologických doktorských studií II.

2 Popis technologií vychází především z archivních materiálů a terénních výzkumů prováděných na Svratecku autorem příspěvku v letech 2003–2011.

3 MICHALÍČKA, V.: *Pilníkářská rukodělná produkce a její závěrečná fáze v obci Křižánky na česko-moravském pomezí*. In: Moravskoslezská škola doktorských studií. Seminář 2. Supplementum II. Brno 2011, s. 84–86. MICHALÍČKA, V.: *Ruční pilníkářství na Hlinecku. Nástin historického vývoje*. Národopisný věstník XXI (63), 2004, s. 97–100.

pilníkářství včetně přenesené německé terminologie, která však v českém prostředí doznala značných deformací.

Pilníkářskou produkci lze víceméně od počátků její existence rozdělit na dvě základní, typologicky rozdílné skupiny, které postupně svým vývojem dosáhly dnešních forem. Jedna skupina je zaměřena na obrábění kovů a výrobky se označují jako pilníky, druhá slouží k opracování dřeva a jedná se o rašple neboli struháky. Avšak toto úplné zobecnění není zcela přesné, protože některé druhy pilníků jsou určeny pro dřevěný materiál a naopak různé speciální rašple se používají i na měkký kov. Rozdíl mezi pilníkem a rašplí je ve skutečnosti dán tvarem vyseknutého zubu. Pilníkový zub se od rašplového liší nejen svým profilem, ale i způsobem provedení výseku a kladením jednotlivých vytvořených břitů na připravený povrch.

Pilníkové těleso se skládá z činné plochy opatřené vruby tzv. *těla* a *trnu*, který se v pilníkářské terminologii nazýval *stopka*. Klasický tvar bývá zakončen zúženou částí, a proto ho pilníkáři označovali jako *špici*. Jelikož pilník je ruční obráběcí nástroj, spočívá účel *trnu* především v zajištění pohodlné a bezpečné práce. Z těchto důvodů se *trn* opatřuje, i když ne v každém případě, násadou. *Stopkou*, kterou drží dělník pracující s pilníkem či rašplí v jedné ruce, se udává směr. Druhá ruka se opírá o konec nástroje a potřebnou silou ho přitlačuje. Dnešní základní podoba *těla* pilníků se proto vytvořila v návaznosti na požadavky kladené při obrábění materiálu. Postupně se tak ustálily profily těles a rovněž i tvar a sklon vyseknutých zubů.

Velkou roli v tvorbě náležitých úhlů vrubů sehrál požadavek, aby pilník piloval jedním směrem a narušoval opracovávanou plochu pokud možno pravidelně. Z toho vyplývalo, že břity musely být zhotoveny ve stejném sklonu. Při náležitém přitlačení pak pilník zabírá pohybem od dělníka a při návratu zpět už se nesmí vyvíjet rukou tlak, aby se nástroj neztlupil. To se nakonec odráží i v charakteristickém pohybu při pilování, vyžadujícím vedle rutiny i velkou dávku zručnosti. Jelikož dělník při práci pilníkem kolébá a ubírá více na kraji než ve středu, bylo nutné na místo rovné plochy zesílit prostředek *těla*, a nástroje tak získaly svou typickou břichatou podobu, díky které malý kolísavý pohyb již není na škodu.

Snahou zhotovitelů pilníků bylo už od starověku zajištění vhodné tvrdosti, správné řezivosti a zamezení křivení i tvorbě trhlin v výrobku. V této oblasti byl vývoj značně pomalý a technologie výroby si dlouho zachovávala tradiční ráz. Výraznější změny ve větší míře poznamenala až tzv. *průmyslová revoluce*.⁴ Podstata však zůstala vždy stejná. Tou je zhotovení zubů s ostrou špičkou v co nejvíce kvalitním ma-

4 Na vývoji zmechanizované produkce měli největší podíl konstruktéři z Anglie, Francie, německých zemí, Švédska a Švýcarska. Teprve kolem roku 1850 francouzští a švýcarští mechanici vyvinuli stroj, kterým se daly poměrně úspěšně zhotovovat malé pilníky, a až od roku 1890 docházelo k zavádění zdokonalených strojů do větších provozů vytvářejících se pilníkářských továren. TEPLÝ, J.: Výroba pilníků, Hutník 1955 č. 1, s. 15. MICHALIČKA, V.: *Pilníkářská rukodělná produkce a její závěrečná fáze v obci Křižánky na česko-moravském pomezí*, c. d., s. 86.

teriálu, aby se s pilníkem dalo úspěšně pilovat, neboť břity působí na stejném principu jako dlátka a oddělují z hmoty drobné odřezky – piliny. Pilník má tedy stejnou mechanickou podstatu jako pila, přičemž se liší v obsáhnutí mnohem širší plochy.

Aby pilník dobře plnil svou funkci, je a vždy bylo nutno dodržet důležitou zásadu, že pilníkové zuby kladené podélně na šířku od jednoho kraje nástroje k druhému se musí umístit navzájem rovnoběžně. Břity mohou být vyseknuty buď kolmo, nebo i šikmo na osu pilníkového tělesa. Časem se vedle jednoduchého seku objevil i sek dvojitý, šikmě vedený (takzvaný *křížový*), čímž došlo k určitému posunu v kvalitě obrábění. Rozdíl je v tom, že jednoseký pilník odebírá materiál po celé ploše zubu, aniž by byla odříznutá tříska dělena. Naopak křížový sek má tu výhodu, že pomocí spodního zubu dojde k rozmělnění na drobné piliny a pilník mnohem lépe piluje – *zabírá*. Využití jednoduchých pilníků tím bylo omezeno na případy s potřebou zachování hladkého povrchu, jako je tomu například při broušení ostrých hran.

Podle způsobu použití byly vždy vyráběny pilníky s různou roztečí zubů. Mezi záseky břitů je potřebný dostatek místa pro piliny či třísky, které, jakmile pilník vyjde ze záběru, musí rychle odpaďnout, aby neucpávaly (*nemazaly*) mezery jednotlivých zubů. Volba hustoty seku je při výrobě velmi důležitá, protože důsledkem může být rychlé opotřebení pilníku tvrdým materiálem, anebo také neefektivní práce vinou velkého zanášení zubů materiálem měkkým.

Vedle pilníků patří k pilníkářským výrobkům již výše zmiňované rašple, které se mnohem více hodí k opracování dřeva a měkkých kovů. Odlišný profil i rozmístění záseků zamezuje zanášení nástroje odpadem. Rašplový zub má podobu malého jehlanu s ostrou špičkou a je vytvořen z vyhrnutého materiálu. Vyseknutá prohlubina zubu tvoří nepravidelný trojúhelník. Tyto ostré vyvýšeniny s břitem už nepůsobí jako dlátka a povrch seškrabují či spíše strouhají. Podstatu rašplí dobře vystihuje jeden čas používaný český název – *struhák*. Aby se však nedělaly na obráběné ploše rýhy, nejsou zuby na rašplí kladeny přímočaře za sebe do rovnoběžných řádků, ale tvoří vlnovku. Materiál je tak odebírán rovnoměrněji. Také rašple se rozeznávají podle hustoty seku na *hrubé* a *jemné*.

Pilníkářské rukodělné technologie

Ruční zhotovování pilníkářských produktů obsahovalo řadu specializovaných operací, které učinily z tohoto kovozpracujícího odvětví odbornou a specifickou záležitostí. Ačkoliv základem bylo kovářství, jehož ráz zůstal v podstatě uchován, došlo pro náročnost jednotlivých úkonů, vedoucích ke vzniku kvalitního pilníku či rašple, k osamostatnění pilníkářského řemesla. Výroba pilníku začínala vždy výběrem a ziskem kvalitního železného materiálu, ze kterého byl vykován základní tvar nástroje. Dále následovaly další úpravy – žihání, broušení a pilování, aby se mohl provést výsek zubů. Po zhotovení břitů pilníkáře čekalo náročné kalení zajišťující kvalitu výrobku. Nakonec se musely pilníky očistit a opatřit konzervačním nátěrem. Jednalo se

o technicky poměrně náročné práce s nutností dodržet přesně technologické postupy v zájmu zachování potřebných mechanických vlastností pilníku nebo rašple.

Zajistit si materiál dobrých vlastností s možností jeho použití k výrobě pilníků bylo především v minulosti značně obtížné. Hlavním předpokladem byla nejen tvrdost, ale i dobrá opracovatelnost. Cesta k novodobé pilníkářské oceli byla poměrně zdoluhavá. Začala už ve starověku, kdy se používalo ne příliš kvalitní surové železo, a pokračovala přes éru středověkého železářství až do doby vysokých pecí, a tak i doby kvalitních ocelí. V počátcích pilníkářského řemesla bylo důležité takzvané *šrotové* hospodářství, kde nepotřebný železný předmět se prostým překováním používal jako surovina na nový pilník. S rostoucími znalostmi metalurgie se zvyšovala zároveň s kvalitou oceli i kvalita pilníků. Potřebný materiál pilníkáři odebírali většinou z vodních hamrů, kde byla surovina vykována pod bucharem v delší tyče různých profilů podle druhů připravovaných pilníků. Ještě v 19. století si běžně nechávali v hamrech překovávat staré motyky, kladiva a další odpadový materiál do tyčoviny. Tento druh oceli byl ovšem pouze průměrný, hodnotnější, ale obtížněji dostupnou ocel získávali z nožů či hodně ochozených podkov.⁵ Na malé pilníky pak stačil materiál ze starých tkalcovských vřeten nebo odpad z velkých pil. Mimořádně kvalitní ocel na pilníky byla z opotřebovaných kamenických dlát, která se pro svou křehkost těžko překovávala, ale pro pilníkářský sortiment byla díky své tvrdosti výborná. Jen omezené množství starých pilníků se upravovalo na nové, neboť materiál z nich byl dalším tvářením značně znehodnocen. Někdy se proto do renovovaného pilníku vkládalo ocelové jádro, které se svařovalo a skovávalo do jediného celku. Tento proces však byl náročný a drahý.

Od konce 19. století v kovovýrobě převládla kvalitní uhlíková ocel a byla zhotovována i nástrojařská ocel, ze které se vyvinula speciální ocel pilníkářská. *Pilníková ocel* byla velmi hodnotná a díky poměrně vysokému obsahu uhlíku umožnila při správné volbě teploty u dalšího zpracování dosáhnout vhodných mechanických vlastností, tj. vysoké tvrdosti a technologické řezivosti. Dodávala se v tyčích příslušných profilů v tzv. *přírodním stavu* (to znamená, že neprošla žádnými tepelnými úpravami – například žíháním) a připravovala se s různým obsahem uhlíku podle jednotlivých skupin výrobků, tvarů seku a velikosti nástrojů. Dá se říci, že na Svratecku byly v 1. polovině 20. století nejvíce rozšířené tři druhy pilníkářské oceli. Ocel s obsahem 1,20–1,40 % uhlíku se používala na pilníky malé a střední velikosti s jemným sekem (jednalo se především o pilníky precizní, hodinářské, brousící apod.). Výrobky z ní byly dlouho ostré i při obrábění tvrdého materiálu. Ocel, která měla zhruba 1,25 % uhlíku, se vyznačovala čistotou i stejnoměrností a pilníky z ní šly dobře obnovovat. Vyráběly se z ní většinou střední pilníky s jemným sekem. Pro těžké pilníky se středním i hrubým sekem se používala ocel obsahující kolem

5 Srov. PECELT, A.: *Mizející řemesla*. Praha 1958, s. 57.

1,1 % uhlíku. Vedle těchto ocelí na pilníky se produkovala i ocel na rašple, jejíž obsah uhlíku byl přibližně 0,55 %, a ocel legovaná (slitinová ocel s příměsí chromu, wolframu a dalších prvků) na výrobu speciálních pilníků (například pilníky jehlové, zkoušející apod.).⁶

Typicky kovářskou prací v pilníkářské technologii vždy zůstávalo vykování pilníkových těles do potřebného tvaru. Celý postup závisel především na požadovaném profilu pilníku či rašple. Pracovalo se na klasické kovářské kovadlině s čtvercovým otvorem pro zápustky a utínky. Kovadlina se usazovala na špalek z tvrdého dřeva, který se zapouštěl do podlahy. Mezi kov a dřevo se vkládala kůže nebo plst', aby kovadlina více zvonila – *křičela*. Vysoký tón znamenal, že je kovadlina tvrdá, a nízký, že je naopak měkká.

Nejprve se na ostří *utínky* (*utínka* – trojúhelníkovitý hranol, jehož vrchní hrana je ostrá) nakrátila tyčová ocel podle toho, kolik a jaké nástroje se měly vyrobit. Samotný proces kování se skládal ze dvou částí. První se kovalo těleso pilníku – *špice*. Výkovek se takzvaně *vošpicoval*. U kovadliny pracovali dva – kvalifikovaný dělník (většinou mistr) a pomocník, kterým býval i učeň. Těleso se upínalo do kleští a ohřívalo ve výhni. Ohřátý polotovár se podal kováři, který ho v kleštích obracel a vytvářel hrubý tvar tělesa. Levou rukou prováděl nutné otáčivé pohyby a v pravé měl ruční kladivo na dorovnání (o hmotnosti zhruba 1,5 kg). Důležitá byla spolupráce s pomocníkem, který těžkým kladivem (5–7 kg) a přesnými údery opracoval rozžhavený materiál. Používaným způsobem bylo kování pod dvěma kladivy pomocí tzv. *sedlíku*. *Sedlík* je typ kovářského kladiva, jenž kovář pokládá na kovaný předmět, a pomocník do něho *buší* jiným těžkým kladivem. Odlišuje se od ostatních kladiv tím, že místo úderné plochy má plošku nárazovou a na topůrku se nasazuje volně, aby se násada při špatně vedené ráně nepřerazila. Po vykování hrubého tvaru lehčím kladivem srovnal pilníkář těleso do správné podoby. Trojhranné, půlkruhové i jiné speciální výkovky se upravovaly kladivem asi 2,5 kg těžkým v *zápustce* (železná forma) utáhlé klíny v kovadlině. Použitá *zápustka* měla profil odpovídající danému finálnímu výrobku.

Když bylo hotové *tělo* nástroje, na *utínce* se pomocí upravené míry usekla přebytečná část a zbyl díl o rozměru požadovaném na konkrétní nástroj. Jako míra sloužila železná zahnutá tyč a měrnou jednotkou byl pro pilníkáře dlouho i po zavedení metrické soustavy 1 coul a 1 palec. Teprve v této fázi se kovaly *stopky*. Výkovek (opět upevněný v kleštích) se ve výhni rozžhavlil a kovář vytvořením *trnu* dokončil celou podobu pilníkového či rašplového tělesa. Do otvoru v kovadlině se ukotvovala kovadlinka nevelkých rozměrů tzv. *babka*, na které se vytáhnutí *trnu* provádělo snadněji. Délka stopky byla a dodnes je podmíněna délkou pilníku (např. 100 mm pilník = 40 mm stopka).

6 Srov. TEPLÝ, J.: *Výroba pilníků*. Hutník 1955 č. 1, s. 14–16.

Celý proces kování se prováděl v pravidelném cyklu a záleželo především na souhře mistra s pomocníkem. Vše muselo být sladěno v přesnou a plynulou spolupráci bez technologických pochybení. Velká pozornost se věnovala zejména ohřevu materiálu ve výhni. Při překročení stanovené teploty, kterou kovář poznal podle barvy rozžhaveného železa, začal materiál jiskřit, a protože byla narušena jeho struktura, po úderech kladiva se rozpadal. Do ohně se proto nesměly při kování vkládat upínací kleště z důvodu zachování jejich životnosti, jelikož ocel při častém žhavení podléhá tlaku a snadno se láme.

V pozdější době namáhavé a pomalé ruční kování nahradila práce pod bucharem. Užívaly se dva typy bucharů – pérový a vzduchový. Nejčastěji užívaným se v živnostenských dílnách stal pérový buchar pro větší výkon, snadnou ovladatelnost a levnější provoz jak v údržbě, tak i ve vlastním pohonu. Kovář pod bucharem otáčel ručně výkovek a vytvoření jednoho pilníkového tělesa v zápustce mu trvalo zhruba 5–10 vteřin. I buchary byly zpočátku poháněné lidskou silou (tj. šlapáním pedálu, jež však brzy nahradila elektrická energie). Po zvedení elektřiny se i pro vhánění vzduchu do výhně začal používat ventilátor.

Speciální ocel, kterou pilníkáři odebírali v *přírodní* podobě, byla velice tvrdá a špatně obrábitelná za studena. Navíc kováři po vykování tělesa odhazovali rozžhavené výkovky na podlahu z dusané hlíny, jež byla v kovárnách a pilníkárnách zcela běžná ještě v polovině 20. století. Docházelo tak k mírnému a částečnému přikalení materiálu ochlazením na vzduchu a povrch se stal ještě tvrdším a hůře opracovatelným. Proto, aby pilníkáři mohli provést za studena vyhrnutí ostrého zubu, museli tepelným způsobem výkovky změkčit a odstranit nestejnomyšlnosti struktury oceli. Po kování proto vždy následoval proces žihání.

Žihání oceli se uskutečňovalo nahřátím na *žihací teplotu* (720–740 °C), setrváním na ní 3–6 hodin a pozvolným chladnutím při spádu teploty 15 °C za hodinu. Při teplotě 400 °C bylo žihání dokončeno. Žiháním se odstraňovalo z oceli pnutí všeho druhu (které buď už bylo, anebo vzniklo kováním), čímž se zamezovaly možnosti trhlin, kroucení či borcení materiálu při kalení. Správná překryštalizace složek oceli se děje za teploty nad 700 °C, kterou pilníkáři poznávali podle *třešňové* barvy žhaveného tělesa. Lom žihané oceli je jemně zrnitý a liší se od *přírodního* stavu slabě lesklým světlým odstínem. Žihaná ocel nesměla v žádném případě přijít do styku se vzduchem, aby se na povrchu neokysličila a nevytvořily se okuje – v pilníkářské terminologii takzvaný *cundr*. Povrch by se pak nedal vypilovat. Postup žihání byl pro další technologické úkony velice důležitý a vyžadoval bohaté zkušenosti především v oblasti určení teploty ohřívání výkovků a stanovení délky chladnutí. Čím pozvolněji probíhalo vychládání, tím byl lepší konečný výsledek. Doba chladnutí žihaných těles se pohybovala kolem 24 hodin.

Ohřev materiálu pro žihání prováděli pilníkáři v jednoduché vyzděné peci vytápěné dřevem (dřevo borové nebo bukové), později uhlím a hutním koksem.

Po rozpálení pece a vytvoření žhavých uhlíků výkovky vkládali v upravených balíčkách na jednu rozžhavenou vrstvu a druhou je zahrnuli. Následovalo utěsnění pece, aby se zabránilo proniknutí vzduchu, a tak i možnosti prohloubení oduhlíčené vrstvy a vzniku výše zmiňovaných okují. Pro uložení výkovků používali v některých případech litinové kelímky, které zasypali dřevěným uhlím a utěsnili víkem. Karel Hlubuček ve své práci o doudebských pilníkářích uvádí, že výrobci v jižních Čechách vkládali pilníkové polotovary do plechové roury ucpané cihlářskou hlinou.⁷ Aby došlo ke stejnoměrnému ochlazení, zakryli trubku mourem a tělesa vyndávali až zcela vychladlá.

Tepelně modifikované výkovky bylo nutné před samotným provedením výseku dále opracovat. Vykovaná, vyžihaná tělesa s ještě neupraveným povrchem pilníkari označovali jako *černá*. Jelikož se při žihání některé polotovary pokroutily, bylo je potřeba na kovadině spravit – *vyrovnat po těle*. Když se tělesa srovnala do osy, následovalo jejich broušení či pilování. Původní ruční odstranění vrchní vrstvy se provádělo v několika fázích. Důležité bylo zbavit povrch okují, přehrnutého materiálu, nerovností, prohlubní a oduhlíčených částí vzniklých při kování a žihání, které na oceli vytvářely nehodnotný povlak. Nekvalitní materiál se proto musel odebrat až na jádro pilníku – na *spádňou strukturu oceli*. Těmito úpravami byl zároveň dokončen výsledný tvar pilníku nebo rašple. Náročnější a pracnější metodou bylo použití těžkých uběracích pilníků. Polotovary se tak pilovaly, a to ve směru kolmém k jejich ose. Pilníkari tomuto způsobu říkali *pilovat na krátko*. V období prosazování mechanizace se pilování měnilo na broušení. K hrubému obroušení si pilníkari pořizovali velké *samorostlé* pískovcové brusy, tzv. *koniky* nebo *kolenáče*, zhotovované v kamenolomech. Povrch brusy se narušoval křížovými seky pro lepší odběr hmoty z výkovků. Byly až 2 metry vysoké, 30 cm široké, vážily kolem 1300 kg a chladily se vodou. Pilníkari seděl poměrně vysoko v nepřírozené poloze na dřevěném sedátku – *kozlíku* a vahou svého těla tlačil na pilníkové těleso, jež držel rukama ve speciálních kleštích. Aby výkovek nevyklouzl, byl zajištěn železným háčkem. Na konci *kozlíku* bylo závaží nebo spirálové péro na vyrovnání brusičovy hmotnosti. Broušení se muselo provádět v nejvyšším bodě brusy, jehož velký poloměr byl nutný z důvodu zabírání co nejrovnější plochy. Na konci 40. let 20. století začal být pískovec nahrazován umělým materiálem s magnezitovou vazbou. Magnezitové brusy s přímým chlazením vodou provádějící studený výbrus posléze nahradily v pilníkářských továrnách mechanické brousící stroje.

Ať už se nahrubo pilovalo, nebo brousilo, povrch polotovaru se ještě dále upravoval jemným pilováním označovaným v pilníkářské terminologii jako *obtahování*. Účelem této operace bylo vytvořit a připravit hladký podklad, aby šlo provést kvalitní vyhrnutí zubů. *Obtahování* prováděli ruční pilníkari v *obtahovacích dřívkách*

7 HLUBUČEK, K.: *Poslední pilníkari a pílaři v Trhových Svinech*. Praha 1953.

Broušení těles na pískovcovém brusu v jihlavské továrně. 40. léta 20. století. Archiv Souboru lidových staveb Vysočina Hlinsko.

– *kolíbkách*. Jednalo se o dva zakřivené kusy tvrdého dřeva upravené podle profilu pilníků a upevněné do svěráku tak, aby se mohly kolébat a obráběné těleso v nich nebylo uchyceno napevno. Jen při takto zajištěném kolébavém pohybu se dalo uskutečnit opravdu rovné opilování do hladka. Pro ruční vysekávání musel být povrch budoucího pilníku opravdu jemně připraven a dláto pak mohlo po něm lehce klouzat. I na *obtahování* byly zkonstruovány stroje a výkovky se dnes upravují především frézováním. U rašplového tělesa byl efekt klouzajícího dláta nežádoucí, a proto se už zásadně *neobtahovalo* a zůstávalo jen první zahlazení. Před přistoupením k samotnému výseku se srazily hrany, a to u druhu pilníků a rašplí, které je mají. Odpovědnost za tento úkon spočívala na pilníkáři vysekávajícím zuby, jelikož on sám musel určit, jak je nutné hranu srazit pro náležitý druh seku. Úkol to byl velmi zodpovědný a prováděl se většinou na malém brusu, poháněném šlapáním.

Specifickým úkonem pilníkárského řemesla bylo vytvoření činných břitů na polotovaru k tomu účelu již zpracovaném. Nejstarším způsobem bylo ruční provedení, které v takřka nezměněné podobě přetrvalo až do poloviny 20. století a ve velice omezené míře i do dnešní doby. Jednalo se o starou kovářskou techniku, a to od tzv. *štěpení* neboli *nasekávání*. Tato kovářská práce byla vždy jednou z nejdélnějších i nejobtížnějších a užívala se především při přípravě zubů na pilnicích, pilách

a srpech k žatvě obilí. Podstata štěpení je založena na zaseknutí dláta do povrchu, jež se tímto naruší. Podle vynaložené síly pronikne ostří sekáče do určité hloubky a materiál rozhrne, čímž se vytvoří vyvýšeniny běžně označované jako zuby. Pilníkový zub, aby mohl vykonávat svou úlohu, musí splňovat dvě důležité podmínky. Maximálně ostrá špička vyhrnutého vrubu (*jehla*) by měla svírat co nejmenší úhel.

Základní vybavení pro ruční výsek bylo velice jednoduché a skládalo se především z dřevěného špalku s ukotvenou menší kovadlinou, speciálních pilníkářských kladiv, olověných podložek a různých druhů dlát-sekáčů. Uvedené nezbytné zařízení bylo doplněno o ne příliš velký počet pomocných nástrojů a přípravků. Principem zhotovování břitů bylo, že dobře naostřené dláto, připravené pro požadovaný druh seku, dopadalo správně zvolenou silou na pilníkové těleso pod určitým úhlem. Vyražený břit se skládal ze dvou částí. Jednou byl zásek ostří dláta v pevném základě vlastního tělesa. Druhou polovinu zuby tvořila část s ostrou špičkou sloužící k vlastnímu obrábění.

Ruční pilníkář usedal na jednoduchou stoličku k dřevěnému špalku vysokému tak, aby umožňoval pohodlnou práci. Do špalku byla upevněna kovadlina v podobě ocelového nebo litinového hranolu. V obci Křížánky v první polovině 20. století se pohybovala běžná hmotnost pilníkářské kovadliny mezi 50–60 kg s rozměry: délka 250–280 mm, šířka 150–160 mm, výška 200–250 mm. Kovadlina svým pevným

Pracovní prostor pilníkáře při výseku pilníkového zuby, Křížánky. 50. léta 20. století. Archiv Souboru lidových staveb Vysočina Hlinsko.

Ruční výsek rašplového zubu pilníkářem Antonínem Otavou, Křižánky. 1955. Archiv Souboru lidových staveb Vysočina Hlinsko.

hlíníku. Nejlépe se ale i přes své zdraví škodlivé účinky osvědčily podložky z olova s příměsí jiných prvků, které se odlévaly na potřebný tvar jednoduchým způsobem bez jakéhokoliv odsávání jen roztavením olova v kovové nádobě a nalitím do formy. Podložky byly různě tvarované pro daný profil zhotovovaného nástroje a pro plnění své funkce vydržely až několik desítek let.

Pilníkáři v českém a německém prostředí si upevňovali pilníkové i rašplové těleso vždy stopkou k sobě a špicí od sebe. Aby se výkovek nepohyboval a potřebně reagoval na úder, byl uchycen za stopku a konec špice zavřeným řemenem (*potěhem*), jenž výrobce přidržoval a ovládal nohama. U podlahy byl řemen přišlápnut chodidly. Na levé straně kovadliny mívali pilníkáři hladkou podložku (buď dřevěné prkénko, nebo obyčejnou, do špalku zatlučenou *kramli*), na kterou si pokládali ruku s dlátkem, aby byla pevná. Jak sekali a pozvolna popotahovali dlátko, tak i ruku plynule sunuli po podložce. Sekáčem vyhrnutý zub musel být rovnoběžně jeden vedle druhého, což vyžadovalo velkou zručnost i rutinu, neboť ruka byla vedena téměř po paměti bez velké kontroly oka. Úder na sekáč se prováděl zvláštním pilníkářským kladivem lišicím se svým tvarem i hmotností od běžného kladiva zámečnického. Kladivo používané k vysekávání vrubů mělo dřevěnou rukojeť zahnutou do oblouku směrem dolů. Toto stočení bylo nezbytné pro přesný úder. Kdyby byla násada

a tvrdým povrchem zajišťovala pružnost úderu a umožňovala kvalitní vyhrnutí materiálu. Jelikož se výsek většinou prováděl na více stranách výkovku, vkládala se mezi kovadlinu a pilník měkká profilovaná lůžka, aby nárazy na tvrdý podklad nepoškodily ostrý hrot. Nejčastěji se používaly olověné podložky vhodné svou měkkostí a vysokou specifickou vahou. Protože samotné olovo mělo snahu zanášet zuby pilníků a při kalení vpalováním do oceli znehodnocovat výrobek, přidával se do podložek cín a později antimon. Samotný cín ovšem nebyl vhodný, neboť je méně poddajný a má snahu vracet ránu, čímž by docházelo k dvojímu nežádoucímu pružení – od kovadliny i od podložky. Ojedinele se používal i podklad ze zinku (například na ploché pilníky) nebo vyžíhaného

rovná, ruka by se při soustavných nárazech posunovala ze středu držadla na kraj a docházelo by k nestejnomyšnosti ran. Aby pilníkář mohl rychle a pravidelně *tlouci*, nešlo vést úder z výšky rozmachem, protože ruka by se brzy unavila a nebylo by dosaženo požadované přesnosti. Rozhodující byl pohyb kladivem v zápěstí, který reagoval na odraz od sekáče. Výsek se začínal vytvořením prvního zubu dlátem. Sekáč následně výrobce vyzvedl a v naučeném potřebném sklonu jej k vyseknutému zubu přisadil a znovu udeřil. Vyhrnul se nový zub a dlátko se samo zarazilo o ten předcházející. Protože kovadlina, pilník, sekáč byly z tvrdého materiálu, kladivo po úderu odskakovalo a ruka ho pouze trochu nadzvedávala a opět pouštěla v pravidelném rytmu na dlátko, jež muselo stále mít zachováno jednotný sklon.

Práce to tedy byla náročná nejen fyzicky, ale především na přesnost, kdy pilníkář musel dodržet stejnoměrné *tlučené*, aby nebyl každý zub jinak velký. Zároveň při každé ráně nesměl zapomenout přitáhnout nohama řemen, a udržovat tak pilník v rovnováze. Jinak se mohl snadno otočit, a jakmile jen jeden zub přišel na nesprávné místo, byl výrobek znehodnocen. Vše se odehrávalo v poměrně rychlém tempu – u rašplí až 220 úderů za minutu a u pilníků kolem 140 úderů za minutu. Nejčastěji používaná kladiva vážila 1 kg a 1,20 kg, ale používala se i lehčí a těžší – od 0,3 kg do 5 kg. Učňům trvalo velmi dlouho, než tuto práci zvládli a někteří se pro velkou náročnost celého úkonu vysekávat nenaucili nikdy, anebo jen některé druhy pilníků či rašplí. Co se týká nároků na zručnost, je výsek pilníků o něco obtížnější než výsek rašplí, a proto se mnoho pilníkářů specializovalo pouze na zhotovování rašplí (tzv. *rašplaři*). Jelikož každý pilníkář měl jiný úder a rozdílně držel kladivo, dal se určit i specifický rukopis výseku a výrobci si své nástroje dokázali poznat.

Velkou roli v celém technologickém procesu hrálo i připravení sekacího dláta-sekáče. Tento nástroj musel být co nejvíce tvrdý ze značně ztuhlé oceli. Sekáče se zpočátku kalily v oleji, aby proces chlazení a následné přeměny struktury byly

Ruční pilníkři, Hlinsko. 40. léta 20. století. Archiv Souboru lidových staveb Vysočina Hlinsko.

co nejpomalejší a nedošlo k přílišnému zkřehnutí materiálu. Po objevení samokali-
 telné rychlořezné oceli se dláta po vykování a vyžhání na kovadlině několika údery
 zhutnila – *hamrovala se*. Dále následovalo kalení, ale pouze na vzduchu. Základní
 požadavky na sekací dláta byly tvrdost, houževnatost a dobré ostří, které se po vy-
 lomení či ztupení muselo znovu brousit. Sekáče si pilníkáři brousili na malých pís-
 kovecových brusech a potom jemně vyhlazovali (*obtahovali*), aby se dláto po pilníku
 nesmekalo. K vyhlazení ostří se používala břidlice a olej, později *lapovací kámen*.
Obtáhnutý břit mnohem déle vydržel než na ostro nabroušený hrot. Dláta bylo nutné
 zvlášť upravovat podle druhu prováděného seku.

Sekáče na pilníkový výsek disponovaly podélným břitem a tvar měly téměř
 trojúhelníkovitý. Rašple se sekaly podobně jako pilníky, ale potřebné sekáče byly
 podobné hřebům. Říkalo se jim *rapidky* podle pilníkářského označení oceli na dlá-
 ta. Hrot dláta na vysekávání rašplového zubu se brousil do půlkulatého tvaru, aby
 vyhrnutý zub byl také půlkulatý. Než pilníkář začal provádět na již upevněném pil-
 níkovém nebo rašplovém tělese výsek, vyznačil si tzv. *zrcátko* – tedy plochu na *těle*
 nástroje blízko stopky, kde zůstávalo holé místo bez břitů.

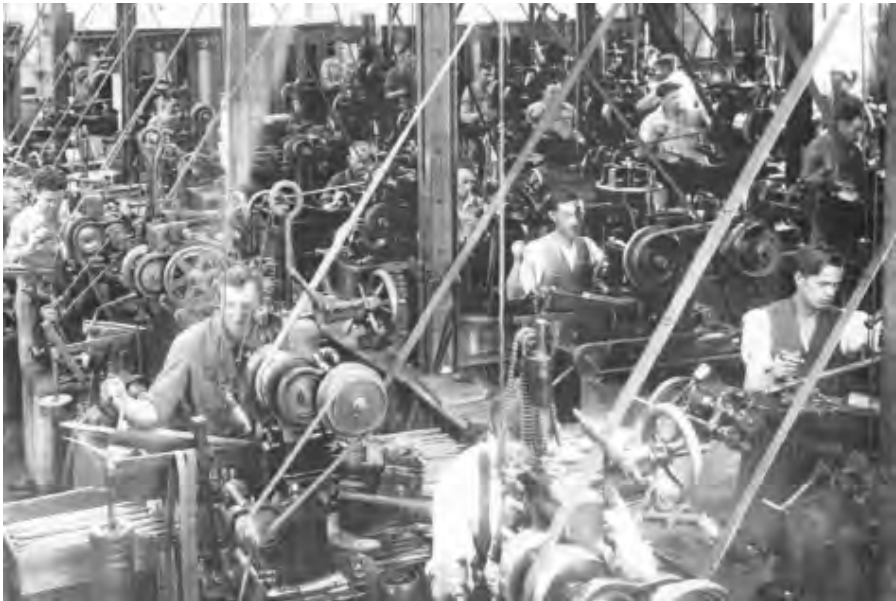
Rašplový sek se aplikoval na hrubě broušený nakřídovaný povrch. Špička seká-
 če se na drsnějším a nakřídovaném podkladu lépe zachytávala a neuklouzávala při
 nárazu kladiva dopadajícího pod větším úhlem než na dláto pilníkové. Rozestřená

Ruční pilníkář Josef Víték, Křížánky. 70. léta 20. století. Archiv Souboru lidových staveb Vysočina Hlinsko.

křída zároveň umožňovala lepší sledování tvářeného zubu. Rašple se sekala od stopky ke špici, kdy hrot sekáče byl skloněn k pilníkáři a vrch od něho. Řádky byly kladeny šikmo, a to většinou zleva doprava. Při zhotovování pilníkového zubu se naopak používal postup od špice ke stopce a obtáhnutý povrch bylo třeba olejovat mazáčkem (smotek látky namočený v řepkovém nebo dřevěném oleji). Olejování umožňovalo sklouznutí dlátka po seknutí tahem zpátky, kde se zastavilo o předchozí zub. Hrot sekáče byl rovněž obrácen k pilníkáři. Vytvářel se buď sek jednoduchý, nebo křížový. Pilníkový křížový sek měl vruby spodní (*spodní sek*) a vrchní (*vrchní sek*). Oba seky se dělaly šikmo na osu pilníku křížem přes sebe, přičemž spodní měl sklon strmější než vrchní. Po dokončení *spodního seku* se srazilo ostří jeho zubů *obtahovacím* pilníkem, aby na pevnou základnu šel dobře provést *sek vrchní*, který už zůstal s břitem ostrým. Pokud by se spodní část *neobtáhla*, docházelo by snadno k jejímu lámání a drobení. Křížový sek se vždy vedl zešikma a musel takzvaně *šňůrkovat*. Rovná plocha nástroje se sekala najednou, ale jiné bylo nutné provádět ve více etapách. Například půlkulatý profil se zhotovoval ve třech fázích. Nejdříve se vysekal boční díl, poté vrchní plocha a nakonec druhý boční díl. Řádky musely přesně na sebe navazovat. Na závěr výseku se *obtahovacím* pilníkem zarovnal případné vyhrnuté okraje vzniklé tvářením zubů. Součástí výroby bylo i ruční opatřování nástrojů značkou (*cejchem*), které se uskutečňovalo v této fázi před kalením.

Strojní výsek pilníků v jihlavské továrně. 40. léta 20. století. Archiv Souboru lidových staveb Vysočina Hlinsko.

Od konce 19. století byly postupně do výroby zaváděny *sekací stroje*. V živnostenských provozovnách na Svratecku se začaly objevovat až v průběhu 30. let 20. století a poháněly je ve většině případů lidské ruce, kdy pomocný dělník uváděl stroj v chod točením převodového kola. Uplatnily se i *stabilní motory* a pouze ojediněle teprve v konečném stadiu řemeslné pilníkářské produkce docházelo k převodu na elektrickou energii. Konstrukce pilníkářských strojů vycházela ve své podstatě z ručního výseku, který se snažila napodobit.⁸ Hlavní požadavky na takovýto stroj spočívaly v upnutí pilníku, vyseknutí zubu pod správným úhlem potřebnou silou kladiva, vyzvednutí kladiva ze zubu, vytvoření žádoucí vzdálenosti mezi jednotlivými zuby, přidržení pilníku na vhodné podložce. Jelikož tyto úkony na sebe bezprostředně navazují, jejich správným sladěním se stává stroj složitým a těžko zhotovitelným. Proto jejich rozšíření bylo velmi pomalé a k výrazným zdokonalením začalo docházet až v 70. letech 20. století. Stroje na výsek rašplového zubu jsou ještě složitější a ve větší míře se objevily až od poloviny 20. století. Vedle výseku se konstruktéři snažili zuby hoblovat nebo po zahřátí výkovku frézovat. Od těchto pokusů bylo až na malé výjimky upuštěno. Stroje umožnily nepoměrně rychlejší sériovou výrobu, ale odstranily lidský faktor, který zajišťoval značnou míru kvalitní funkčnosti nástroje. Při výseku zubů je lidská ruka obtížně nahraditelná, zejména pro její citlivost a jistou drobnou odlišnost v úderech i řádkování břitů. Nестejnoměrný výsek zubů, které tak nejsou řazeny v zákrytu za sebou, zajišťuje mnohem lepší mechanické vlastnosti a šetrný odběr opracovávaného materiálu než naprosto pravidelný strojní sek způsobující často rýhy na obráběném povrchu.

Na zhotovení hrotů bezprostředně navazovalo kalení, jehož posláním bylo úspěšně ukončit všechnu předcházející práci. Nedodržení správné technologie, pochybením v přesnosti či pečlivosti mohl být celý výrobek definitivně znehodnocen. Smyslem kalení je dosažení již tolikrát zmiňované a pro pilníky i rašple nezbytné tvrdosti při zachování maximálně ostrého břítu. Principem kalení je rozžhavení tělesa a následně rychlé ochlazení. Tyto úkony pozitivně mění vlastnosti dostatečně uhlíkatého výrobku. Jelikož při zahřátí a smočení do studené vody ocel sice tvrdne, ale zároveň i značně křehne, byla nutná různá vylepšení kalících technik, v čemž pilníkářství dosáhlo specifických podob. Náležitě prokalené pilníky dokládají archeologické nálezy z doby laténské i slovanské. Značné tvrdosti dosahovaly pilníky, které jejich výrobci nořili do studené vody z velmi vysokých teplot.⁹ Teoretické spisy mnicha Theofila Presbytera datované do období kolem roku 1000 n. l. informují o technologii, jež byla v prudkosti kalení mírnější a navíc měla za úkol přisunem

8 Leonardo da Vinci navrhl stroj na vysekávání pilníků již kolem roku 1500. Od první poloviny 17. století se objevuje již více zpráv o jednoduchých sekacích strojích. K pozdějším konstruktérům těchto zařízení patřil také James Watt. HOCH, A. A.: *Slovníček dějin techniky a vynálezů*. Praha 1947, s. 183–184.

9 PLEINER, R.: *Staré evropské kovářství*. Praha 1962, s. 174.

určitého množství dusíku i uhlíku zajistit houževnatost i kompaktnost povrchů pilníků.¹⁰ Popisované metody zůstaly po určitých změnách a zdokonaleních daných vývojem metalurgie zachovány až do poloviny 20. století, kdy můžeme vysledovat v některých případech téměř totožné postupy.

Theofilus Presbyter radil natřít pilníky vepřovým sádlem, obalit řemínky z kozlí kůže, omazat v hlíně a ohřívát. Jako jiný způsob zmiňuje obsypání pilníků karbonizačním práškem ze soli a zuhelnatělých volských rohů.¹¹ Všechny tyto směsi znamenaly pouze přípravu ke kalení, které se uskutečňovalo ne ve vodě, ale v kozlí i lidské moči získávané někdy až tajemným způsobem. Podstatou byla snaha nasycit pilník dusíkatými látkami a uhlíčítany, neboť povrch obohacený o jmenované prvky se stává tvrdším a odolnějším při zachování houževnatosti jádra. Ruční pilníkáři 19. a 20. století po zhotovení zubů pilníky očistili od zbytků olova z podložky, aby nebyl znehodnocen účinek tepelné úpravy, a připravovali je pro kalení v kalici peci. Kalici pec byla totožná s tou, v níž se uskutečňovalo žihání. Než se přistoupilo k samotnému ohřevu, opatřovaly se nástroje vrstvou směsi chránící hroty před opalem a zajišťující nitrocementační účinky (o skutečnou nitrocementaci se ovšem nejednalo). Směs tedy měla za úkol zamezit výskytu oduhličené vrstvy, dodat v co největším množství prvky uhlíku i dusíku a zároveň zakrytím ostré špičky zabránit jejímu spálení.

Běžné složení kalicí pasty nazývané *hert* (z německého *Härten* – kalit) se připravovalo ze základních přísad zhruba v poměru 15 dílů pražené kůže, 25 dílů kuchyňské soli, 30–40 dílů dřevěného uhlí, 2 díly rohoviny, 2 díly žitné mouky; dále se přidával tzv. *ledek* (dusičnan draselný), *krevní žlutá sůl* (hexakynoželeznatan tzv. *blauzajer*), *soda* (uhličitan sodný), *borax* (tetraboritan sodný) a malý díl vápna. Rozemleté a nadrcené složky pasty pilníkáři spolu s upraženou rohovinou rozvařili a potřebným množstvím rozdělali hustou kaši, kterou pilníky důkladně natřeli. Mouka sloužila coby pojivo. Nejdůležitější součástí směsi byla sůl chránící ocel před vznikem okují tvořících se oksyločiváním. Obalené nástroje se sušily na plotně, protože směs před ohřevem musela být dokonale vyschlá. Po vložení těles do pece ihned shořela mouka i rohovina, čímž se vytvořil houbovitý strup, v němž roztavená sůl působila stejnoměrně, neodloupávala se a výborně zabraňovala oksyločivání. Přesné složení *hertu* včetně poměrů bylo klíčovým a často existenčním tajemstvím každého mistra, které si pečlivě střežil, neboť zajišťovalo jakost výrobků i jeho vlastní věhlas. Pro zvýšení účinku doplňovali pilníkáři podle vlastního receptu k základu různé příměsi. Jednalo se např. o modrou skalici, koňská či kravská kopyta, drcené tabulkové sklo. V jižních Čechách pilníkáři místo obalování pastou výkovky posypávali kalícím práškem z pražených volských paznechtů, moučky, soli, *salmiaku* (chlorid

10 PLEINER, R.: *Staré evropské kovářství*, c. d., s. 211–212.

11 PLEINER, R.: *Staré evropské kovářství*, c. d., s. 211 – 212. HOCH, A. A.: *Slovníček dějin techniky a vynálezů*, c. d., s. 183 – 184.

amonný) a drceného skla.¹² Na Slovácku uvádí Mikuláš Kuliš potírání pilníků před ohřevem *cementovým* práškem.¹³

Tělesa obalená *hertem* se skládala do cihlové kalící pece roztopené dřevem a dále ohříváné dřevěným uhlím či později kvalitním rozdrčeným koksem. Na rozdíl od využití u žihání nepoužívali pilníkři při kalícím procesu kamenné uhlí, které dělalo na zoubkách škvár. Do pece se umisťovala pouze shodně velká tělesa z identického materiálu, neboť zahřátí všech výrobků muselo probíhat stejnoměrně. Právě v přesnosti ohřevu všech pilníků na stejnou a správnou teplotu spočívalo umění pilníkřských mistrů a předáků. Kalíči pilníky rovnal do pece dlouhými kleštěmi na podélný rošt, tak aby byly asi 15 cm od žhavých uhlíků, které by je jinak spálily. Ohřev probíhal na teplotu kolem 750 °C a tělesa nesměla být ani přehřátá ani nedohřátá. Teplota se určovala odhadem barvy rozpáleného kovu. Podle velikosti i druhu pilníků bylo třeba přesně stanovit odpovídající odstín tmavé červeně žhavených výkovků. Proto, aby bylo možné dobře odhadnout teplotu, kalilo se převážně v noci a pouze v době intenzivní poptávky se tento technologický proces uskutečňoval i ve dne a místnost se zatemňovala. Dalším důvodem kalení v nočních hodinách byl velký zápach v kovárně, kde se nacházela pec, z vypalovaného *herthu* a plynu z koksu. Z těchto důvodů by ve dne nebyly vhodné podmínky na kování, a proto obě činnosti neprobíhaly současně.

Kalení coby zásadní technologický postup bylo důležité pro kvalitu nástrojů a představovalo jistý vrchol zvládnutí pilníkřského řemesla. Proto se stalo zvykem, že se veškerá práce v dílně zastavila a všichni se věnovali této operaci. Celá zodpovědnost však ležela na hlavním kaliči, kterým býval většinou mistr anebo úžeji zaměřený specialista. Nekalilo se tedy průběžně, ale vždy najednou po zhotovení celé várky nástrojů. Proto se odpoledne roztápělo v peci a kalilo celou noc, aby ráno mohla začít další práce na nových pilnicích a rašplich.

Rozžhavená tělesa se vkládala do ne příliš chladné vody. Až do 19. století pilníkři kalili vždy do použité vody, kterou nevylévali, nýbrž jen doplňovali, jelikož kalná voda působí mírněji. Stálým užíváním stejné vody se odstraňují v ní rozpustitelné plyny a tekutina působí rovnoměrněji. Ve 20. století už voda určená pro ochlazení těles byla vždy čerstvá, ale s přísadou *krevní soli* anebo *lutru* – vodného odpadu z lihovaru (tzv. *lutrejch*). Do vodní lázně nesměla přijít v žádném případě mastnota, olej nebo mýdlo, neboť povrch ostrých břitů pak měnil svou strukturu, stával se tupým a nástroje ztrácely schopnost řezivosti. Voda na ochlazení byla v kádi, do níž pilníkři museli tělesa vkládat kolmo špicí napřed a velmi pomalu, než vychladla, protože hrozilo jejich zakřivení. Nejvíce se ohýbaly pilníky ploché.

Mezi hlavní chyby při kalení patřilo především nedodržení potřebné kalící teploty. Nebylo-li jí dosaženo, nedošlo k přeměně struktury materiálu, ovšem při překročení se v materiálu spálil uhlík a v obou případech nástroj zůstal měkký. Příliš

12 HLUBUČEK, K.: *Poslední pilníkři a pilaři v Trhových Svinech*, c. d.

13 KULÍŠEK, M.: *Řemeslo pilníkřské*. Malovaný kraj 17, 1981, č. 5, s. 7.

Pilníkáři při závěrečném čištění hotových výrobků, Křižánky. 30. léta 20. století. Archiv Souboru lidových staveb Vysočina Hlinsko.

zahřáté pilníky praskaly a křivily se. Nezdar zakaleného výrobku mohl mít už příčiny v kování či nesprávném žihání. Pokud nedošlo k důkladnému odbroušení odhličeného povrchu po zakalení, objevovaly se na pilníku místa měkká i tvrdá. Nejnáročnějším se stávalo kalení těles s nepravidelným či úzkým a slabým profilem.

Po zakalení se nástroje vyjmuté z vodní lázně připravovaly pro očištění a některé byly namátkově zkoušené. Pro zjištění tvrdosti výrobků sloužilo speciálně upravené želízko (tzv. *prubovák*), které nesmělo po hrotech klouzat, ale muselo se dobře zachytit. Čištění spočívalo v namočení pilníků a rašplí v roztoku vody s kyselinou sírovou nebo solnou, namíchaném v dlabaném korytku. Tím došlo k uvolnění zbytků kalici pasty, které pak šly už velmi snadno odstranit drhnutím slaměnými smotky (*věchty*) a jemným pískem. Poté následovalo oplachování v čisté teplé vodě a neutralizace vápenným mlékem. Nakonec se nástroje mírným zahřátím osušily. Po oschnutí pilníkáři prováděli *popouštění stopek* – tedy jejich změkčení. *Stopy* nemohly zůstat tvrdé a křehké, protože by se při použití nástroje k obrábění materiálu snadno odlamovaly (za většího tlaku vyvinutého přímo na ně). *Popouštění* se uskutečňovalo smáčením trnů v nádobě s roztaveným olovem rozžhaveným ve výhni. Bylo nutné dávat pozor, aby se olovo nedostalo výše do *těla* a nezměkly i činné zuby. *Stopy* po této úpravě dosáhly charakteristické temně modré barvy.

Posledním úkonem byla závěrečná konzervace výrobků, na níž se podíleli ve většině provozoven všichni lidé figurující v dílně při výrobním procesu. Jako konzervační látky se v minulosti v provozovnách na Svratecku prosadily zejména řepkový olej, kremžská běloba (*grencovajz*), plavená křída či dřevěné uhlí. Rýžovými nebo *fibrovými* kartáči (kartáče ze svazku sisalových vláken, používané především k leštění kovů) se šedě zbarvený olej roztíral do zubů a plnil funkci preventivní ochrany proti korozi. Výrobky po rozetření nátěru získaly svou konečnou šedostříbrnou barvu. Když byl za II. světové války přísun řepkového oleje omezen (vyráběly se z něho jedlé tuky), začali pilníkáři používat vrtací olej, který smíchaný s vodou vařili a v němž těleso smáčeli. Vrtací olej po odpaření vody vytvořil na povrchu jemný povlak, chránící proti korozi po dobu skladování. Tato poslední operace uzavřela celou náročnou ruční výrobu a pilníky i rašple byly připraveny k expedici.

Vedle zhotovování nových nástrojů se řemeslníci na Svratecku zabývali i takzvaným *starým dílem* – tedy obnovou již opotřebovaných pilníků.¹⁴ Jednalo se většinou o větší tělesa s hrubším sekem, protože byly masivnější a jejich ztenčení tolik nevadilo. Zhotovování nových zubů na již opotřebovaném výrobku se provádělo ve větší míře až do počátku 20. století, kdy se začínalo stávat naprosto neefektivní i neekonomickou záležitostí. Při renovaci totiž musel být nejprve starý pilník vyžihán, aby změkkl a mohl se dále opracovat. Poté následovalo dokonalé odstranění původních břitů, kdy odběrem materiálu docházelo k oslabení celkové pevnosti tělesa. V minulosti se k tomu úkonu používala dlouhá ocelová tyč s hrubě sekanými vruby, kterou se zuby odstraňovaly (*zdrhávaly*) za tepla. Jeden dělník držel pilník kleštěmi na kovadině a další dva tyčí stejnoměrně pohybovali, aby nebyl povrch obroušen nepravidelně k jedné či druhé straně. Břity menších těles bylo možné zpilovávat i velkým kovářským pilníkem. Náročnou ruční práci nahrazovaly postupně od 20. let 20. století brusky a jednoduché frézy. Na obroušeném nástroji se musel znovu upravit povrch do hladka, aby byl proveditelný ostrý výsek. Tvrdost ztracená žiháním se opětovně dosahovala novým kalením. Pouze velmi pečlivá renovace zaručovala kvalitu výrobku, přibližující se mechanickými vlastnostmi novému produktu.

V současné době naprosto dominuje při výrobě pilníků i rašplí zcela zmechanizovaná výroba, která převládla ve 40. letech 20. století. Kování těles ve většině případů nahradilo válcování a lisování. Žihání je prováděno přesnými teplotami v elektrických pecích a povrch před výsekem upravují strojní brusky a frézy. Břity typizovaných nástrojů vysekávají automatické stroje, procházející neustálou modernizací. Jedinou rizikovou činností zůstalo kalení v kyanidových lázních. Čištění a konzervaci tryskáním křemičitým pískem a následné namáčení do vápenného roztoku s emulzním tukem vystřídalo elektroforetické nanášení barvy na kov. Tyto všechny zde nastíněné změny znamenaly téměř definitivní zánik tradiční komplexní

14 Srov. PLEINER, R.: *Staré evropské kovářství*, c. d., s. 139.

rukodělné pilníkářské výroby. Základní princip původní, několik staletí staré pilníkářské technologie, ovšem zůstal ve své technologické podstatě zachován.¹⁵

Prameny:

- Státní oblastní archiv v Zámrsku, fond Velkostatek Rychmburk.
- Státní okresní archiv v Chrudimi, fond JAF/416 – Cech zámečníků, nožířů a pilníkářů.
- Státní okresní archiv v Chrudimi, fond Společenstvo obuvníků, klempířů, provazníků, pilníkářů a puškařů ve Skutči.
- Státní okresní archiv v Chrudimi, fond JAF/222 – Společenstvo stavebních živností Hlinsko.
- Státní okresní archiv v Chrudimi, fond JAF/368 – Odborné společenstvo zámečníků a příbuzných živností Chrudim.
- Státní okresní archiv v Chrudimi, fond JAF/337 – Okresní úřad Chrudim.
- Státní okresní archiv ve Žďáru nad Sázavou, fond Společný cech Svratka, číslo kartonu 96.
- Státní okresní archiv ve Žďáru nad Sázavou, fond Živnostenské společenstvo Svratka, číslo kartonu 332.
- Státní okresní archiv ve Žďáru nad Sázavou, fond Živnostenská společenstva okresu Nové Město na Moravě.
- Státní okresní archiv ve Žďáru nad Sázavou, fond JAF/41 Okresní úřad Nové Město na Moravě, číslo kartonu 24.
- Městský úřad ve Svratce, Kronika města Svratky.
- Obecní úřad v Křižánkách, Pamětní kniha obce Moravských Křižánek
- Horácké muzeum v Novém Městě na Moravě, Vzpomínky Františka Kaštánka, rukopis.
- Soubor lidových staveb Vysočina v Hlinsku, Paměti Josefa Preislera pilníkáře v Moravských Křižánkách, rukopis.
- Soukromé vlastnictví Jaroslava Teplého, Sborník osnov pro individuální a skupinové školení ručního pilníkáře, pilníkárna Havlíčkův Brod n.p. Havlíčkův Brod 1954 .
- Soukromé vlastnictví Jaroslava Teplého, Podrobný rozvrh učiva, ze speciální technologie pilníkářského oboru II. ročníku na školní rok 1951/52, Havlíčkův Brod.
- Soukromé vlastnictví Jaroslava Teplého, Teorie výroby pilníků a rašplí, učební materiály pro školní rok 1951/52, rukopis.

15 Dokončení příspěvku přinese Národopisný věstník 2/2013.

Literatura:

- ADÁMEK, K. V.: *Sborník okresu Hlineckého*. Praha 1897.
- BÁLEK, V.: *Hlinecko a Svratecko*. In: Chrudimsko. Naše Vysočina. Chrudim 1982, s. 3–33.
- DUDEK, F.: *Vztahy mezi průmyslem a zemědělstvím v českých zemích v 19. století*. Hospodářské dějiny 16, 1989, s. 9–35.
- FROLEC, I.: *Kovářství*. Praha 2003.
- HLUBUČEK, K.: *Poslední pilníkři a pilaři v Trhových Svinech*. Praha 1953.
- HOCH, A. A.: *Slovníček dějin techniky a vynálezů*. Praha 1947.
- JANÁČEK, J.: *Přehled vývoje řemeslné výroby v českých zemích za feudalismu*. Praha 1963.
- JANOTKA, M.: *Nástroje kovářské rukodělné výroby v muzeích*. Muzejní a vlastivědná práce XII, 82/1973, s. 71–84.
- KALAS, V.: *Lidová řemesla na Horácku*. Žďár nad Sázavou 1989.
- KALIŠ, B.: *Stručná historie minulosti a současnosti válcoven plechu*. In: 700 let Frýdku-Místku. Frýdek-Místek 1965.
- KOUTSKÝ, O.: *Domácí průmysl ve východních Čechách*. Pardubice 1904.
- KREPS, M.: *Železářství na Žďársku*, Brno 1970.
- KULÍŠEK, M.: *Řemeslo pilníkři*. Malovaný kraj 17, 1981, č. 5, s. 7.
- MARTÍNEK, Z.: *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska III. Řemeslná, domácí a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752–1756*. Praha 2000.
- MICHALIČKA, V.: *Pilníkři rukodělná produkce a její závěrečná fáze v obci Křižánky na česko-moravském pomezí*. In: Moravskoslezská škola doktorských studií. Seminář 2. Supplementum II. Brno 2011, s. 84–92.
- MICHALIČKA, V.: *Ruční pilníkři na Hlinecku. Nástin historického vývoje*. Národopisný věstník XXI (63), 2004, s. 91–100.
- MICHALIČKA, V.: *Role pilníkři dílen v životě obce Křižánky*. In: Zvyky a obyčeje socioprofesionálních skupin. Studie Slovákého muzea 10/2005. Uherské Hradiště, s. 163–168.
- NOVÝ, L.: *Dějiny techniky v Československu*. Praha 1974.
- PECELT, A.: *Mizející řemesla*. Praha 1958.
- PLEINER, R.: *Staré evropské kovářství*. Praha 1962.
- SCHEUFLER, V.: *Domácí výroba v českých zemích. Etnografický atlas 2*. Praha 1991.
- SOMMER, J. G.: *Das Königreich Böhmen I.–XVI*. Prag 1833–1849.
- ŠTĚPÁN, L. – VAŘEKA, J.: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Praha 1991.
- ŠTĚPÁN, L.: *Chalupy, zemědělské a technické stavby lidu na Chrudimsku*. Pardubice 1987.
- TEPLÝ, J.: *Pilníkři a rašple – pilníkři řemeslo na Vysočině*. Novoměstsko 1996, č. 9, s. 4.

TEPLÝ, J.: *Výroba pilníků, Hutník* 1955, č. 1, s. 14–16.

WINTER, Z.: *Řemeslnictvo a živnosti XVI. věku v Čechách (1526–1620)*. Praha 1909.

WOLNY, G.: *Die Markgrafschaft Mähren. II. Band. Brünnner Kreis. I.* Brünn 1836.

Respondenti:

Jaroslav Nedělka (narozen 1920), vyučený pilníkář, Křižánky.

Jaroslav Preisler (narozen 1933), vyučený pilníkář, Křižánky.

Jaromír Otava (narozen 1931), syn pilníkáře, Skuteč.

Ladislav Otava (narozen 1934), vyučený pilníkář, Křižánky.

Drahomír Smejkal (narozen 1956), ruční pilníkář, Jihlava, Hruškové Dvory.

Vlasta Stružková, dcera pilníkáře, Hlinsko.

Antonín Teplý (narozen 1932), vyučený pilníkář, Svratka.

Jaroslav Teplý (narozen 1923), vyučený pilníkář, Nové Město na Moravě.

Jan Vítek (narozen 1936), syn pilníkáře, Křižánky.

Josef Vítek (narozen 1925), vyučený pilníkář, Křižánky.

Summary

File making – handicraft technology I.

File making is a less known branch of smithery, the production of which can be divided into two basic typologically distinct groups – files and rasps. Hand-making of a range of files and rasps included a number of special operations, which led the metal processing sector into becoming a specialized and independent area. The fundamental task of file-making was to create a cutting edge on a prepared forged piece of a file or rasp item. The oldest method was hand crafting which survived from ancient times until the 20th century in almost unchanged form. Independent areas with a strong concentration of file manufacturing were established thanks to some specific conditions. In the Svratka region, a significant part of archaic technologies referring deep into the past of file manufacturing all the way to the 1950s was preserved due to the prosperity of file making.

Key words:

File making – file – rasp – craft – handicraft – workshop – manufacturing tools

PhDr. Marie Náplavová – jubilující

Je to již deset let, kdy z kolektivu Slováckého muzea v Uherském Hradišti po více než třiceti letech odešla jeho dlouholetá odborná pracovnice, etnografka Marie Náplavová. V letošním roce vzpomínáme nejen její životní jubileum, ale také její přínos pro muzejní činnost, které se tak dlouho věnovala.

Marie Náplavová pochází z Hostějova, kde se narodila 1. května 1943 jako první ze čtyř dětí v rodině, která se usadila v nedalekých Osvětimanech. Prostředí Chřibů a hlavně rodina ji formovaly k lásce k přírodě, hudbě (tatínek byl muzikant a kulturně osvětový pracovník), k historii a archeologii. Po základní škole odešla na jedenáctiletku do Kyjova a pak se rozhodla pro studium archeologie. K tomuto oboru se dostala již jako studentka při výzkumech na Hoře

sv. Klimenta, kde výzkum vedl prof. V. Hrubý. Na vysněný obor se nedostala, tak si zvolila národopis. I k němu měla blízko, neboť žila v oblasti, v níž lidová kultura byla stále živá.

Vysokoškolské studium ukončila diplomovou prací *Lidové stavitelství východní části Jihomoravského pohraničí* a státní zkouškou v roce 1965. Jejím prvním pracovištěm bylo Ústředí lidové umělecké výroby, odkud v roce 1969 odešla do Slováckého muzea v Uherském Hradišti. Po celou dobu působení v této instituci zpracovávala Marie Náplavová sbírky I. s II. stupněm evidence s každoroční inventarizací, což byl prvořadý úkol činnosti muzea.

V jejím odborném zájmu byla především lidová keramika. Fond muzea představila na výstavě *Lidová keramika na Slovácku* v roce 1991 ve Slováckém muzeu. Zde se jí podařilo vystavit reprezentativní kolekci pěti set kusů keramických výrobků, který doplnila výrobky současných keramických dílen.

Ve svých studiích a drobných článcích se kromě keramiky věnovala zpracováním textilní sbírky muzea, zapojovala se do činnosti karpatologické komise pro lidové obyčeje MKKK. Se jménem M. Náplavové je spjata především metodická činnost jak na poli muzejním, tak i v oblasti kronikářství. Funkci metodičky pro práci s kronikami v okrese Uherské Hradiště zastávala velmi pečlivě a zodpovědně.

Po odchodu do důchodu se velmi aktivně zapojuje do činnosti své obce jako zastupitel a člen rady komisi v obci Osvětimany. Tato činnost ji zcela naplňuje, proto i přicházející neduhy zdárně zvládá. Je potřeba Marii Náplavové přát, aby byla stále plná elánu, dobré nálady a i v dalších letech jí sloužilo dobré zdraví.

Ludmila Tarcalová

Výběrová bibliografie PhDr. Marie Náplavové

1965

Lidový dům ve východní části jihomoravského pohraničí.

Slovácko 7, 1965, s. 39–61.

Spolu s V. Frolcem.

1968

Lidový oděv v Osvětimanech.

Slovácko 10–11, 1968–1969, s. 137–148.

1980

Dětský oděv na Uherskohradištsku.

Slovácko 22, 1980, s. 61–71.

Spolu s L. Tarcalovou.

1981

Současný stav bydlení v obci Ostrožská Lhota.

In: Frolec, V. (red.): Socializace vesnice a proměny lidové kultury. Sv. 1. Přehledy výsledků výzkumu. Uherské Hradiště 1981, s. 93–102.

Spolu s L. Tarcalovou.

Jak se děti na Hradištsku "chovaly a bavily".

Malovaný kraj 17, 1981, č. 4, s. 18.

Spolu s L. Tarcalovou.

1987

Halena – nejstarší svrchní soukenný oděv.

Slovácko 28, 1987, s. 67–78.

Spolu s L. Tarcalovou.

1988

Úvodní plachty ve sbírkách Slováckého muzea v Uh. Hradišti.

Slovácko 30, 1988, s. 83–92.

1989

Koutní plachty ve sbírkách Slováckého muzea v Uherském Hradišti.
Slovácko 31, 1989, s. 61–68.

1990

Krojová obuv ve sbírkách Slováckého muzea.
Slovácko 31, 1990, s. 105–107.

1992

Mužské vesty z Uherskohradištska ve sbírkách Slováckého muzea.
Slovácko 33–34, 1991–1992, s. 109–113.

1993

Karel Hána – poslední kamnář na Uherskohradištsku.
Slovácko 35, 1993, s. 75–79.

1994

Poutní procesí jako společenská událost. Na příkladu osvětimanské farnosti.
In: Slavnostní průvody. Uherské Hradiště 1994, s. 141–145.

1996

Z muzea do muzea.
Zvuk 1, 1996, s. 34–35.

1997

Z klenotnice Moravy. Karel Hána – poslední kamnář na Uherskohradištsku.
Dobry den, Slovácko 3, 1997, s. 9.

Z klenotnice Moravy. Tupesy – stará hrnčířská osada.
Dobry den, Slovácko 3, 1997, č. 29, s. 9.

Z klenotnice Moravy. Hrnčíři z Jalubí.
Dobry den, Slovácko 3, 1997, č. 37, s. 9.

Z klenotnice Moravy. Miškěřské řemeslo na Bojkovicku.
Dobry den, Slovácko 3, 1997, č. 41, s. 9.

Z klenotnice Moravy. Černá hrnčina v Tupesích a Modré.
Dobry den, Slovácko 3, 1997, č. 44, s. 9.

1998

Pokračovatelé lidové keramiky v Tupesích.
Slovácko 40, 1998, s. 21–32.

Z klenotnice Moravy. Božena Kovaříková-Úředníčková, maléřečka keramiky z Tupes.
Dobry den, Slovácko 4, 1998, č. 2, s. 9.

Z klenotnice Moravy. Jak se děti na Hradištsku „chovaly, bavily“ a oblékaly.
Dobry den, Slovácko 4, 1998, s. 9.
Spolu s L. Tarcalovou.

1999

Sbírali, nám a dalším uchovali.
Slovácko 41, 1999, s. 9–30.
Spolu s L. Tarcalovou a R. Habartovou.

Tupeská keramika.
Revue Antique 6, 1999, č. 3, s. 12–13.

2000

Cechovní džbány ve sbírce keramiky Slováckého muzea.
Zpravodaj Města Uherské Hradiště 38, 2000, č. 6, s. 17–19.

Náboženské motivy na lidové keramice.
Slovácko 42, 2000, s. 51–57.

Ze života obce.
In: Berka, L. (red.): Osvětimany 1350–2000. Osvětimany 2000, s. 76–108.

2001

Život v obci.
In: Naše Medovice 1351–2001. Medovice 2001, s. 58–81.

2002

Práva výměnkářů na Uherskohradištsku.
In: Obyčejové právo. Praha 2002, s. 82–87.

Obecní kronika jako etnografický pramen.
Slovácko 44, 2002, s. 9–21.

2003

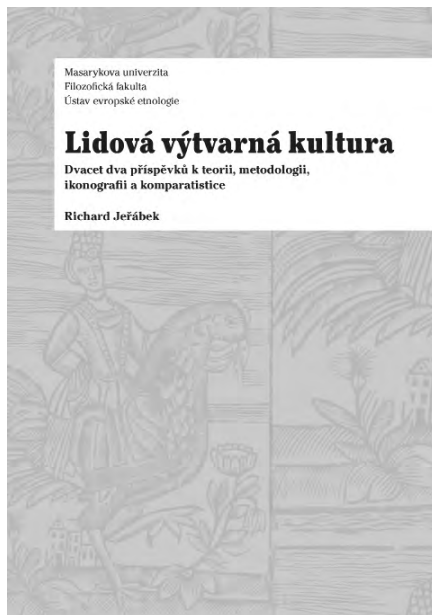
Slovácko je kraj hrnčířům zaslíbený.
Zlínské noviny 14, 2003, č. 241
Spolu s M. Mentzlovou.

Richard JEŘÁBEK: *Lidová výtvarná kultura. Dvacet dva příspěvků k teorii, metodologii, ikonografii a komparatistice*

Brno, Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav evropské etnologie 2011, 240 stran (Etnologické studie 10)

Kniha *Lidová výtvarná kultura* představuje nedávno zesnulého Richarda Jeřábka (1931– 2006) jako jednoho z čelních etnologů druhé poloviny 20. století i klíčovou osobnost zabývající se téměř půl století problematikou lidových a zlidovělých výtvarných projevů. Jádro publikace, jež se skládá z více než dvaceti studií a odborných statí, použil Jeřábek v roce 1990 jako podklad pro obhajobu vědecké hodnosti DrSc. Výběr prací byl editory (Alena Jeřábková, Alena a Pavel Křížovi) téměř ze třetiny doplněn o novější příspěvky a výraznou změnu představují rovněž české překlady studií, které původně vyšly německy, polsky či francouzsky. Publikace tak podává průřez Jeřábkovým celoživotním dílem: zatímco nejstarší příspěvek je z roku 1967, nejmladší studie vyšla posmrtně až v roce 2008.

Publikace je rozčleněna do dvou oddílů. V úvodním, nazvaném *Teoretické a terminologické studie*, jsou otištěny příspěvky k teorii, terminologii a kategorizaci lidové výtvarné kultury. V první řadě je to trojice titulů *Lidové umění a výtvarná kultura lidu (Pojmoslovné úvahy)*, *Výtvarná kultura lidu (Miniterminologie)* a *Výtvarná kultura lidu (Pokus o systematizaci lidového*

a zlidovělého umění), které byly publikovány v letech 1978–1989 na stránkách *Slovenského národopisu* a časopisu *Umění a řemesla*. Ve své době měly poměrně zásadní význam. Autor v nich polemizoval se zažitým termínem *lidové výtvarné umění*, který přes jeho nedostatky používaly generace etnografů, navrhl užívání adekvátnějšího pojmu *výtvarná kultura lidu*, vymezil a strukturalizoval celou oblast i příbuzné výtvarné projevy. Přestože se termín lidové výtvarné umění v odborné literatuře používá nadále (mj. díky srozumitelnosti, jednoduchosti i vzhledem k zahraničním paralelám), je to jedna z nejpřínosnějších terminologických inovací v české odborné literatuře pro danou oblast.

Jádro publikace představuje po kvantitativní stránce druhý oddíl s názvem

Ikonografické a metodologické studie. Editoři zde naznačují širší Jeřábkovu odborného zájmu, který se vztahoval k nejrůznějším výtvarným projevům (mj. nástěnná malba, klátové a figurální úly, nábytek, keramika, grafika ve formě jednodlostí či drobné devoční grafiky, betlémy, výtvarné folklorismy, projevy masového umění i folklorního kýče). Vzhledem k rozsahu publikace došlo ovšem k eliminaci některých témat, mj. valašských malovaných betlémů.

Ikonograficky zaměřené studie se soustřeďují na genezi, interpretaci a rozšíření určitých motivů v lidovém prostředí i analýzu kořenů a vzorů „lidového umění“ v tzv. vysokém umění (mj. *Neznámé zlidovělé obrazy Trojice se třemi obličejí z Čech a Moravy; Motivy „jízdy na kohoutu“ v mezinárodní tradici. Příspěvek k ikonografii zlidovělé grafiky; Leonardo da Vinci, Cranach d. Ā, Velásquez a další ve zlidovělé podobě*). Odlišný typ příspěvků prezentuje jednotlivé druhy lidového a zlidovělého umění, především grafiku (např. *Zlidovělé dřevořezy ve sbírkách Moravské galerie. Inventarizace a pokus o klasifikaci; Betlémové archy – jeden z příkladů unifikace a komercializace zlidovělé tvorby*) a malbu (mj. *Lidové nástěnné malby v karpatské oblasti*), včetně jejich funkčních souvislostí a významů (např. *K českým analogiím v ikonografii a funkci zlidovělých tisků*). Oddíl doplňuje několik příspěvků metodologického a teoretického rázu (mj. *Slovo v obraze – Slovo jako obraz; Obraz běhu života ve zlidovělé ikonografii (Na příkladu české lidové kultury)*).

Studie se vesměs vyznačují kritickým přístupem ke starší i soudobé literatuře a snahou po korekci nesprávných údajů a tvrzení, včetně těch, které se v národopisné a etnologické literatuře tradovaly po desetiletí. Pro Jeřábkovy práce je neméně příznačná vysoká míra heuristického úsilí, uplatnění komparativního přístupu, systematické propojování hmotných artefaktů se všemi dostupnými prameny (mj. archiváliemi či ikonografickými doklady) i posuzování výtvarných aktivit v celé hierarchii funkcí, které je nezbytné pro jejich adekvátní interpretaci.

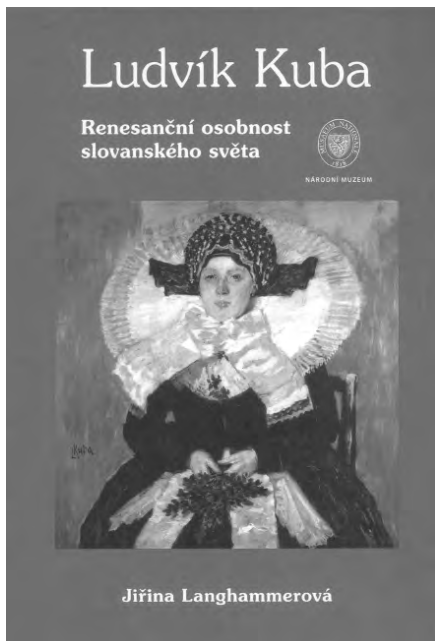
Publikace *Lidová výtvarná kultura*, která de facto obsáhla těžiště Jeřábkovy celoživotního vědeckého působení, tak do značné míry nahrazuje, že v díle autora citelně schází rozsáhlejší monografie věnovaná právě této problematice.

Luboš Kafka

Jiřina LANGHAMMEROVÁ:
Ludvík Kuba. Renesanční osobnost slovanského světa

Praha, Národní muzeum 2011, 144 stran, barevná a černobílá obrazová příloha

V rámci projektu Národního muzea Osobnosti české vědy a kultury vznikla v Etnografickém oddělení monografie PhDr. Jiřiny Langhammerové, věnovaná „*renesanční osobnosti slovanského světa*“ Ludvíku Kubovi (1863–1956). Svým rozsáhlým a různorodým dílem Kuba zasáhl do několika oborů lidské

činnosti, jako malíř, sběratel lidové písně a publicista. Během svého dlouhého života prožil zásadní mezníky evropských dějin, obě světové války, byl svědkem politických, sociálních i kulturních změn, které po nich následovaly a udělený čestný doktorát Karlovy univerzity i titul národní umělec jsou svědectvím uznání, jehož se jemu dílu dostalo pro jeho kvality a společenskou závažnost. Vzhledem k tomu, že jednotlivé složky Kubova odkazu byly dosud hodnoceny odděleně, pokusila se J. Langhammerová o komplexní pohled a touto cestou tak vyplnit vzniklé vakuum. Jak se jí to podařilo?

Obraz L. Kuby a jeho díla autorka koncipuje ve dvou hlavních kapitolách knihy. V první, nazvané Osobnost,

sleduje Kubovo rodinné prostředí (narozen v Poděbradech v rodině zámečnického mistra a pak obchodníka), školní léta (učitelský ústav v Kutné Hoře, malířské školení v Praze, Paříži a Mnichově), formování názorové platformy na Slovanstvo a jeho problematiku a nakonec následuje pasáž o Kubových cestách, během nichž prováděl své folklorní sběry, pozoroval specifický život domácího obyvatelstva a nacházel lidové typy, které zachytil na svých plátech. „Byl vpravdě osamělým chodcem, jatým geniální myšlenkou – zachytit to, co předchůdci nestihli, neviděli, z hlediska odbornosti nevnímali nebo snad ani nepotřebovali“ (s. 21).

První Kubova cesta směřovala na Slovensko (1885), následovala Lužice, Halič a Rus, od roku 1889 poznával slovanský jih, kam zamířil přes slovinské minority v rakouském Štýrsku a Korutanech a směřuje do Černé Hory, Dalmácie a Bosny s Hercegovinou. Po I. světové válce ve 20. letech podnikl ještě cestu do Makedonie a znovu na Lužici, kde vznikla kolekce obrazů vystavených posléze v Praze roku 1924, pak zakoupených československým státem a předaných Národnímu muzeu. Dnes je uvedený lužický soubor uložen v Etnografickém oddělení NM a autorce byl základním studijním materiálem.

Jádrem publikace je oddíl Dílo, které autorka rozdělila na část Kuba – folklorista a Kuba – etnograf. Souvisí s hlavními zájmy L. Kuby o slovanské národy. Jeho cesty za lidovou písní autorka nesledovala zcela v chronologické posloupnosti, ale započala na domácí

půdě pobytem na Chodsku v roce 1893 během příprav na Národopisnou výstavu československou. Pokračovala Slovenskem, Lužicí, slovanským východem a nakonec slovanským jihem. Vzhledem k tomu, že sběratelské dílo L. Kuby bylo již z hlediska etnomuzikologického vyhodnoceno, zaměřuje se na jeho dosud nevyhodnocené postřehy, na ekologii folkloru. Zdůrazňuje, že Kubův přínos spočívá v novém členění sebraného písňového materiálu podle hudební složky písní, podle nápěvu.

V oddílu Kuba – etnograf se autorka pokusila zhodnotit jeho zájem o jevy materiální kultury. Synkretické vidění tradičního světa charakteristické pro Kubu nespočívalo v jednoduché dokumentárnosti viděného, ale šlo mu o hlubší porozumění tradiční kultury Slovanů, jak je patrné prostřednictvím různorodého malířského díla, v němž jsou zastoupeny různé náměty – zátiší, akty, figury, architektura, krajina i žánr. Dominují lidové typy v tradičním oděvu z balkánského jihu a pak z Horní a Dolní Lužice. Četné barevné reprodukce Kubových obrazů doprovázené muzejními exponáty vytváří na první pohled základní image publikaci a prozrazují badatelskou orientaci autorky, etnografky, muzejnice.

Na závěr J. Langhammerová připojila kapitolu, která sumarizuje zájem o Kubovu osobnost a jeho dílo už za jeho života i po smrti zejména v čase kulatých jubileí. Expozice přibližující malířské dílo se nachází ve středočeské Březnici, kde strávil několik let koncem života; v rodných Poděbradech byl

v roce 1987 otevřen Kabinet pro studium života a díla Ludvíka Kuby. Poslední mezinárodní konference se uskutečnila v roce 2003 (jejím pořadatelem byla Maticice srbská z lužického Budyšina), v roce 2007 realizoval k padesátému výročí úmrtí odborné setkání Etnologický ústav Akademie věd v Praze. Z konferencí byly vydány sborníky představující poslední zhodnocení jeho díla na mezinárodní úrovni. Starší díla uvádí J. Langhammerová v seznamu literatury spolu s pramenným materiálem (bohužel jen obecně formulovaným).

I když kniha je výsledkem poměrně dlouhé výzkumné práce, je škoda, že si autorka neudělala více času na závěrečné korektury textu, aby odstranila drobné formální nedostatky, tiskové chyby, které v ní zůstaly neopraveny, zejména v poznámkovém aparátu a seznamu literatury, a to jak ve jménech (dokonce i autorky, s. 142), tak v dalších údajích citací. Z věcných připomínek – A. Trstěnjak byl slovinský malíř, ne slovenský (s. 123). Diskutabilní je zařazení barevných fotografií současných nositelů lidových tradic či architektury z míst některých Kubových cest jako srovnávacího materiálu k jeho dílu. Představují už kvalitativně jiný svět, než který zaznamenal na svých cestách a který ho tak okouzlil. Spíše obraz Kubova díla rozměňují, než umocňují.

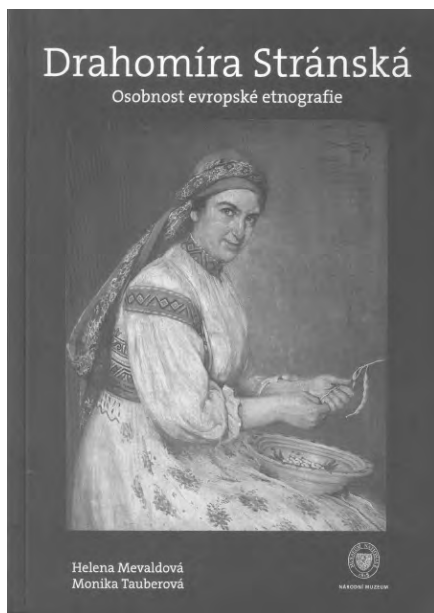
Miroslav Válka

**Helena MEVALDOVÁ –
Monika TAUBEROVÁ:**
***Drahomíra Stránská. Osobnost
evropské etnografie***

Praha, Národní muzeum 2011, 136 stran,
obrazové přílohy

Drahomíra Stránská (1899–1964) náleží k jedné z nejvýraznějších zakladatelských osobností československé etnografie, která svoji výzkumnou erudici uplatnila v řadě oblastí oboru. Přesto mnoho poznatků vztahujících se k jejímu širokému spektru činností zůstává stále nedostatečně prezentováno. Tuto mezeru v oboru se pokusily alespoň dílčím způsobem zaplnit pracovnice Etnografického oddělení Historického muzea Národního muzea v Praze, když formou drobné knižní publikace představily Drahomíru Stránskou jako badatelku a výzkumnou pracovnici prostřednictvím dosud nezveřejněných archivních materiálů, uložených v Archivu Etnografického oddělení Národního muzea, Archivu Etnologického ústavu AV ČR, v. v. i., Masarykova ústavu AV ČR, v. v. i. či Archivu Akademie věd České republiky.

Publikace je rozdělena do dvou samostatných kapitol. První přibližuje život a dílo D. Stránské v širších, zejména evropských souvislostech. Je však patrné, že vzhledem k rozpětí zpracovávaného tématu nemohla autorka věnovat vyváženou pozornost všem zkoumaným aspektům, takže někdy má výklad poněkud zkratkovitý až encyklopedický charakter.

Druhá část publikace je koncepčně více uzavřenější, neboť se detailně věnuje pouze jednomu aspektu badatelského zájmu D. Stránské, a to lidové architektuře. Konkrétně se pozornost zaměřuje na dva tematické okruhy, a to jednak na dobové okolnosti transferu roubeného řeckokatolického kostelíka z Medvedovců, nevelké rusínské vsi u Mukačeva na Podkarpatské Rusi do Kinského zahrady v Praze na Smíchově, kde se uchoval prakticky až do dnešních dnů, tak i na budování pražského muzea lidové architektury v přírodě, „skanzenu“. Samotná studie je o to cennější, že předkládá řadu materiálů, které nebyly dosud nikde publikovány.

Nedílnou součástí publikace tvoří i bohatá obrazová fotodokumentace.

Markéta Holubová

Ethnologia europaea centralis.
Časopis pro národopis střední
Evropy – ohlédnutí za deseti
ročníky časopisu a jeho
bibliografie

Časopis *Ethnologia europaea centralis* můžeme považovat za pokračovatele Národopisných aktualit, které po 27 letech (1964–1990) v Ústavu lidového umění ve Strážnici zanikly v důsledku nové koncepce ústavu. Po roce 1990 se hledaly nové cesty, jak prezentovat obor, a proto se skupina odborníků rozhodla zaniklý časopis nahradit. K hlavním zakladatelům patřil Václav Frolec, který v roce 1991 navrhl koncepci i jeho název. S tímto záměrem souhlasili i jeho kolegové Josef Vařeka, Jiří Langer, Jan Souček a další tři z původní redakční rady Národopisných aktualit Bohuslav Beneš, Ján Podolák a Ludmila Tarcalová. V průběhu dvaceti let se přidávali další etnologové, kteří pomáhali připravovat deset svazků časopis EEC. Prvním šéfredaktorem se stal Václav Frolec, po jeho úmrtí Josef Vařeka, jenž měl velký podíl na udržení koncepce zejména zahraničními kontakty; nakonec se funkce hlavního redaktora ujal Jiří Langer. Od roku 1996 se časopis zřetelně profesionálně prosadil. Výkonného redaktora začala ve stejném roce zastávat Věra Frolcová a od roku 1999 se vydavatelem časopisu stal Jan Souček. Velký přínos pro časopis představuje spoluvydavatelství Fakulty etnologie a edukativních věd Slezské univerzity se sídlem v polském Těšíně. Tím se stalo,

že redakční rada se rozšířila o Zygmunta Klodnického a Rastislavu Stoličnou. K redakční práci začali svými znalostmi a zkušenostmi přispívat i dva pražští kolegové Jiří Woitsch (EÚ AV ČR, Praha) a Josef Kandert (Katedra sociálních věd UK, Praha). Ke spoluvydavatelství se v roce 2009 přihlásila i Česká národopisná společnost, kterou v redakční radě zastupuje Martin Šimša.

Tak jako u každého začínajícího časopisu i u *Ethnologia europaea centralis* se podoba deseti svazků během dvaceti let vyvíjela jak obsahem, tak i rozsahem. Studie, diskuse, osobnosti oboru a recenze odborných počínů oboru byly základem prvních dvou čísel. Od třetího čísla se časopis koncepčně rozšířil o rozhledy, recenze, referáty, v roce 1999 i o konference. V období od založení časopisu odešla řada našich i zahraničních etnografů, folkloristů, historiků či slavistů z Čech a Slovenska, ale i Maďarska, Rakouska, Polska, Ukrajiny, Chorvatska a Německa, proto od osmého čísla začala redakce uveřejňovat i nekrology. V devátém a desátém čísle se časopis kromě základních studií zaměřil i na jubilea a vzpomínky na naše i zahraniční odborníky a kolegy v dané oblasti střední Evropy. Redakce zařazovala studie, které řešily problematiku lidové kultury ve vytýčeném regionu a mnohdy byly psány cizojazyčně s krátkým českým resumé. Rubrika Rozhledy především informovala o důležitých poznatcích v rámci střední Evropy, o jeho institucích, o významných edičních činnostech a osobnostech oboru. Část Referáty a recenze upozorňovala na všechny

důležité publikace, sborníky, časopisy, výstavy v oblasti dané profilací časopisu. Redakce zařazovala informace o konání konferencí a jejich přínosu.

Deset svazků časopisu se v letošním roce dočkalo souhrnné bibliografie. Koncepčně byla daná obsahem deseti ročníků. Obsahuje 448 bibliografických jednotek, autorský rejstřík, rejstřík osobností, informací o institucích a tituly, které vydala EEC. Bibliografii sestavila Ludmila Tarcalová, redakčně připravil Jiří Langer a vydal Jan Souček (Brno 2012).

Časopis *Ethnologia europaea centralis* se za svoji dvacetiletou existenci stal pozoruhodným pramenem pro odborníky a badatele zabývající se národopisem střední Evropy. Díky erudovanému hlavnímu redaktorovi Jiřímu Langrovi se může časopis řadit k předním odborným vydavatelským počínům v středoevropském národopisu v současnosti.

Ludmila Tarcalová

Krmě, jídlo, žrádlo

Musaion – Etnografické oddělení
Historického muzea Národního muzea
5. října 2012–28. července 2013
Námět a scénář: PhDr. Luboš
Kafka ve spolupráci s PhDr. Danou
Stehlíkovou, CSc., PhDr. Helenou
Mevaldovou, Mgr. Monikou
Veverkovou, PhDr. Alenou Voříškovou,
PhDr. Petrem Janečkem, Ph.D.

Tento výstavní počín byl součástí velkého výstavního cyklu Národního

muzea, nazvaného „Monarchie“. Jednalo se o monarchii za vlády Františka Josefa I., tedy o období druhé poloviny 19. století s přesahem do první světové války.

Národopisné muzeum otevřelo svůj oddíl o kultuře stravování jako první s dvouměsíčním předstihem. Byl to jakýsi prolog, soustředěný na téma, které je vysoce atraktivní a zároveň obtížně vystavitelné. Je třeba říci, že pracovníci Etnografického oddělení Národního muzea a externí spolupracovníci svůj úkol zvládli na vysoké profesionální úrovni.

Výstava přiblížila stravování aristokracie, měšťanstva a lidových měšťských a vesnických vrstev, zároveň tu však byl zkratkovitě naznačen vývoj technického zázemí kuchyně/kuchyní v jednotlivých sociálních vrstvách, proměny v surovinách, nádobí a náčiní kuchyňském i stolním, v nábytku, textilích a výzdobě kuchyní a jídelen, v etiketě a částečně i rituálu.

Prostředí letohrádku Kinských jaksi samo nabídlo kulisu pro vytvoření aristokratické jídelny se stolem připraveným k servírování menu o několika chodech a řadou dalších doplňkových exponátů, které zachytily loveckou a vojenskou tradici, fenomén rodinného stolu a naznačily způsoby chování a trávení času těsně před jídlem a po něm (včetně genderového rozlišení).

Stravování města bylo zachyceno dynamičtějším způsobem v proměnách času a sociálním rozvrstvení. Od doby Magdaleny Dobromily Rettigové do 20. let 20. století, od městské honorace ke stolu proletáře. Vybrané symbolické

předměty naznačovaly širší kulturní a politické kontexty české kuchyně a domácnosti dobově chápané jako základ emancipujícího se národa nejen v době předbřeznové, ale i v období kolem Národopisné výstavy a první světové války.

Národopisná výstava a „svérázové“ artefakty kuchyňské výzdoby byly spojnicí k hlavní a největší části expozice, k jídelní kultuře venkovských lidových vrstev. Ta byla pojata opět jiným způsobem, s akcentem na cyklický čas, určující sezónní proměnlivost běžných každodenních potravin i jídel svátečních a rituálních jak v rodinné, tak výroční obřadnosti. I tady byly ale náznaky času lineárního, který přinášel nové plodiny (brambory, cukrová řepa), změny v architektuře a otopném zařízení od černé kuchyně (perfektně architektonicky zvládnuté) ke sporáku, přechod od společné mísy k individuálnímu talíři a hrnečkům – kafáčkům. Paralelně s tím se autorům podařilo naznačit důležitost některých specifických kulturních potravin – mléka a medu – včetně dobových reálií pro jejich zpracování. Podobně bylo prezentováno maso pomocí předmětů a maket produktů, které souvisí se zabijačkou. Samostatný úsek výstavy byl věnován potravinám, které v sobě koncentrují hlubokou a mnohvrstevnatou symboliku – chlebu, vodě a vínu.

Jídlo samotné se vystavovat nedá. Je nutné uchýlit se k dokladům, které souvisí s jeho získáváním, zpracováním, přípravou, způsobem konzumace a mnohoznačnými významy, které jsou do něj vkládány. Jinak řečeno, vystavuje se jídelní kultura. To se bezesporu autorům podařilo a je třeba jim za to poděkovat.

To, co se nepovedlo, je pojmenování výstavy. To její tvůrci nemohli ovlivnit. Těžko spekulovat, proč vedení Národního muzea trvalo na tak vulgárním a dehonestujícím názvu, který je v naprostém rozporu jak se záměrem, tak s konečným vyzněním výstavy. Mělo-li jít o vtipné odlehčení, pak se tento druh humoru většinou nesetkal s pozitivním ohlasem (viz reakce v podpisové knize). Pokud to mělo být naznačení sociální stratifikace, lze rozdíly vyjádřit kultivovaně. Ten, kdo název vymyslel a prosadil, se takto vystavil nebezpečí, že bude podezírán z toho, že pojetí výstavy vůbec nepochopil. Zdá se, jako by netušil, že člověk je bytost kulturní, vyčleněná z „čisté“ přírody už tím, že k získávání potravy používá nástroje a jídlo upravuje, že, jak říká klasik, rozlišuje „*syrové a vařené*“. Je-li v názvu výstavy výraz, který v češtině znamená přijímání potravy zvířaty, je to svým způsobem popření lidské dimenze, kultury, smyslu. Je to škoda a nezaslouží si to autoři, kteří odvedli výbornou práci, nezaslouží si to návštěvníci a nezaslouží si to ani Národní muzeum.

Irena Štěpánová

LXXXVIII. valné shromáždění Polské národopisné společnosti v Poznani

Vzhledem ke struktuře Polské národopisné společnosti (Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, PTL) se její valná shromáždění konají každoročně a jsou tradičně spojena s vědeckou konferencí. O aktivitách a dění ve společnosti rozhodují s hlavním výběrem delegátů, zastupující jednotlivé regionální sekce. Zatím poslední shromáždění PTL se konalo ve dnech 20. až 23. září 2012 v Poznani, půlmilionovém městě, hospodářském, kulturním a správním středisku historického Velkopolska. Spolupořadatelem akce byly další poznaňské vědecké instituce, Univerzita Adama Mickiewicze, Institut Oskara Kolberga a Etnografické muzeum.

Celou několikadenní akci polských etnologů zahájilo zasedání hlavního výboru a plenární část konference *Europa regionów – perspektywy badawcze a edukacyjne* uvedená předsedou PTL prof. Michalem Buchowskim spolu s předsedkyní poznaňské sekce PTL dr. Annou Veronikou Brezińskou v Collegium Maius poznaňské Univerzity A. Mickiewicze. Vzhledem k množství referujících, mezi nimiž figurovali také zahraniční účastníci z Běloruska, Bulharska, České republiky, Německa a Ukrajiny, byl druhý konferenční den rozdělen do dvou sekcí, z nichž jedna sledovala evropské regiony z perspektivy etnologického výzkumu a druhá se zaměřila na otázky využití regionalistiky

v praxi. Z uvedené skutečnosti nebylo možno vyslechnout všechny referující a nezbyvá než vyčkat konferenčního sborníku, který pořadatelé plánují.

Z přednesených referátů bylo patrné, že téma „regionů“ je interdisciplinární a lze ho sledovat z různých zorných úhlů od globálního, celoevropského pohledu v návaznosti na aktuální i historické politické konotace, přes euroregiony, pohraniční regiony až k tzv. mikroregionům, kde lokální kulturu formují místní samospráva a neformální organizace. Globální pohled na problematiku uplatnily úvodní referáty plenárního zasedání konference od Jacka Schmidta (Poznaň) *Evropa regionů – výzkumné a výukové perspektivy*, Hany Kóčky-Krenz (Poznaň) *Projevy regionalizmu ve Velkopolsku v ranném středověku*, Zofie Sokolewicz (Varšava) *Jednota v různorodosti. Integrovaná Evropa na Evropu regionů* a Jacka Bednarského (Poznaň) *Region Evropa – Evropa regionů*. Referenti poukázali v historické perspektivě na vývoj vymezení hranic Evropy a její kulturní, náboženská a ekonomická specifika ve srovnání s dalšími kontinenty. Uvažovali o postupující evropské integraci i o desintegračních procesech v souvislosti s etnickou situací a případnými konflikty.

Druhá část referujících v rámci plenárního zasedání opustila uvedenou globální perspektivu a poukázala na jevy „lokálního“ charakteru. Katja Michajlova (Sofia) prezentovala identitu bulharských Poláků projevující se během výročních svátků. Na problematiku mikroregionů a jejich podílu na revitalizaci

a percepce jevů tradiční kultury se v rámci České republiky zaměřil autor této zprávy. Plenární část konference uzavřela Danuta Konieczka-Śliwińska (Poznaň), která představila, jak konkrétně probíhala v letech 1987–2012 regionální výchova prostřednictvím kulturního časopisu *Przegląd Wielkopolski*.

V sekci *Evropské regiony v perspektivě etnologických výzkumů* zazněly příspěvky tematicky i metodologicky různorodé, lokalizované na domácí, tj. polské teritorium, ale i do zahraničí. Bernardetta Jonda (Halle) na základě výzkumu v lužických vesnicích, které mají být likvidovány v důsledku povrchové těžby hnědého uhlí, dospěla k výsledkům, jež označila termínem hybridologické, protože dokládají různý a nejednoznačný postoj lokální populace k problémům likvidace jejich domova. Že regiony mohou vznikat spontánně v návaznosti na subkulturu trempinku, demonstroval ve svém vystoupení Karel Altman (Brno). Naopak o materiál z tradičního rurálního prostředí vesnic na slezsko-malopolském pomezí se ve svém referátu opírala Eva Baraniowska-Kopacz (Krakov). Na nedalekém Jablunkovsku sledoval Václav Michalička (Opava) vytváření lokální identity s pomocí animace zaniklých jevů tradiční kultury, jakým bylo zpracování dřeva. Prostor Záolší, kde žije na území České republiky polská minorita, a složité konstruování její identity stály v centru pozornosti sociologa Dariusze Niedźwiedzkiego (Krakov). Další referující sledovali uvedené otázky regionální identity v různých částech Evropy:

v rumunské Maramureši, na jihu Ukrajiny a v Moldávii, ve Španělsku, Švýcarsku, Chorvatsku a v Makedonii. V druhé sekci analyzovali vystupující regionální problematiku většinou na domácím polském území se zaměřením na konkrétní etnografickou oblast.

Konference ukázala na aktuálnost tématu ve sjednocující se Evropě. Má rozměr politický, ale také společenský a kulturní; je třeba poznat historické pozadí.

Po konferenci se setkali na svém jednání členové sekce lidového oděvu, kde vyslechli informaci Ludmily Ponomar (Kijev) o etnografickém atlasu zpracovávající lidový oděv na pravobřežním Polesí a o jeho významu pro vytyčení hranice na kulturním pomezí. Druhou referující byla Mariola Tymochowicz (Lublin), jež se zaměřila na lidové kroje v lubelském vojvodství, na jejich společné znaky a difference. Byl zvolen výbor sekce.

Další dny jednání polských etnologů vyplnilo valné shromáždění delegátů, které projednalo zprávu o činnosti PTL za uplynulý rok (byly k dispozici předem na internetové stránce společnosti). K důležitým bodům jednání patřila zpráva o schvalovacím procesu Konvence nemateriálního kulturního dědictví, ke které Polsko hodlá přistoupit. Za čestnou členku PTL výbor zvolil dr. Magdalenu Rostworowskou. Mezi obligátní body jednání patřily zpráva o financích, zpráva revizní komise a schválení usnesení. Jeho součástí byla i informace, že v roce 2013 se valné shromáždění uskuteční ve slezské Zielone Górze s konferencí na téma multikulturalismu a jeho prezentace na polských školách. Pracovní

část valného shromáždění uzavřelo fórum, na němž jednali zástupci a členové jednotlivých regionálních sekcí PTL.

Konec valného shromáždění PTL patřil již tradičně společenským akcím. V Etnografickém muzeu se v sobotu podvečer uskutečnilo setkání, během něhož vystoupil soubor Vidlunnia inspirovaný se ve své tvorbě lidovou písní Ukrajiny, Běloruska a Polska, kterou se snaží interpretovat netradičním způsobem a přiblížit současnému posluchači. Nedělní putování po historické Poznani čtyřdenní jednání polských etnologů sdružených v PTL s konečnou platností úspěšně uzavřelo.

Miroslav Válka

Společnost a kultura v českých zemích 1939–1949

Historické muzeum Národního muzea uspořádalo ve dnech 7. až 8. prosince 2012 konferenci *Společnost a kultura v českých zemích 1939–1949*, která proběhla v prostorách Národopisného muzea – Musaionu. Od března roku 2012 patří mezi aktivity Národního muzea projekt *Dotkni se 20. století*, který je zaměřen na popularizaci československých dějin ve 20. století. Klade si za cíl zprostředkovávat žákům a jejich učitelům moderní výukové materiály za spolupráce odborných institucí (Národní muzeum, Asociace muzeí a galerií ČR, Asociace učitelů dějepisu, Univerzita Karlova). Konference tedy

probíhala v návaznosti na tento projekt se zaměřením na období protektorátu a tzv. třetí republiky s přesahem do událostí po únorovém převratu v roce 1948.

Konference měla nejen mezinárodní, ale také mezioborový charakter. Sešli se zde historikové, etnologové, muzejní pracovníci, ale také sociologové, divadelní historici, antropologové a odborníci z dalších oborů z České a Slovenské republiky. Příspěvky byly rozděleny do šesti tematických bloků, přičemž celou konferenci samostatným referátem zahájil Slavomír Michálek (Historický ústav, SAV), který zachytil nejdůležitější body vývoje v této době se zaměřením na materiály týkající se působení armády USA na území Československa.

První blok konference byl pak věnován proměnám české společnosti. Pavel Marek (katedra historie, Univerzita Palackého) se zaměřil na pravoslavnou komunitu, která byla sice minoritní v rámci církvi, avšak byla nedílnou součástí společnosti. Peter Mičko (katedra historie, Univerzita Mateja Bela) referoval o odchodech slovenských dělníků v době Slovenského štátu do protektorátu a do Říše. Petr Sedlák (Conditio Humana, o.s.) uzavřel první blok příspěvkem o dezinterpretaci historie současnou vědou.

Ve druhém bloku zabývající se osudům osobností a proměnám institucí referovali Bohumil Jiroušek (Historický ústav, Jihočeská univerzita) o osudech historika Karla Stloukala, Zdeněk Nešpor (Sociologický ústav, AV ČR) o vývoji oboru sociologie a Jiří Petráš (Jihočeské muzeum) o informacích získaných z deníku letce RAF.

Tématem třetího bloku byla Umělecká kultura a propaganda. Milan Suk (Ústav dějin křesťanského umění, Univerzita Karlova) přednesl příspěvek o českém výtvarném umění, Luisa Nováková (Ústav české literatury a knihovnictví, Masarykova univerzita) referovala o odraze reality v autorských pohádkách, naopak Pavel Suk (Institut komunikačních studií a žurnalistiky, Univerzita Karlova) se věnoval sešitovým románům a jejich propagandistickým aspektům. Ivan Malý (oddělení novodobých dějin, Národní muzeum) pak poukázal na vznik Památníku osvobození. Poslední tři příspěvky byly zaměřeny na divadlo a cirkusové umění (Hanus Jordan, Vojtěch Poláček a Libuše Hronková z divadelního oddělení Národního muzea).

Druhý den konference zahájil zkrácený blok o médiích. Referoval Petr Bednařík (Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova) o médiích obecně, zejména o novinářích, a Lenka Trubačová (katedra obecné antropologie, Univerzita Karlova) o úloze rozhlasu jako relačního, ale také propagačního média.

Lidová kultura a tradice byly námětem pátého bloku. Jiřina Langhammerová (Etnografické oddělení, Národní muzeum) a Alena Křížová (Ústav evropské etnologie, Masarykova univerzita) se ve svých příspěvcích věnovaly lidovému oděvu, jeho proměnám a úloze při sociálních změnách. Dana Motyčková a Kateřina Sedlická (Etnologický ústav AV ČR) ve společném příspěvku informovaly o dokumentaci lidové architektury za podpory MŠANO. Petr Janeček (Etnografické oddělení, Národní muzeum)

zaměřil svůj příspěvek zejména na fámy a městské legendy v době protektorátu, podobné téma – odraz doby v písních a humoru přednesl i Jan Nejedlý (katedra obecné antropologie, Univerzita Karlova). Blok uzavřela Monika Tauberová (Etnografické oddělení, Národní muzeum) ukázkami fotografií předmětů ze sbírek Náprstkovy muzea, které zpracovávala Drahomíra Stránská.

Poslední blok konference byl zaměřen na každodennost. Martin Marek (Historický ústav, Masarykova univerzita) ukázal, jak vznikal tzv. Bařův koncert v Sezimově Ústí, jak se v něm lidé zapojovali do běžného života. Lubomír Nenička (katedra společenských věd, Slezská univerzita v Opavě) přednesl příspěvek o osvětě, propagaci a lidové výchově jako součásti státní správy. Petr Karlíček (Státní okresní archiv, Děčín) se věnoval překračování státní hranice mezi Československem a východním Německem. Daniela Kostrhounová (Ústav evropské etnologie, Masarykova univerzita) pak hodnotila každodenní život zaznamenaný v kronikách. Celou konferenci uzavřel společný příspěvek Lukáše Funka a Svatoslavy Markové (katedra antropologie, Západočeská univerzita v Plzni) o vzpomínkách pamětníků na proměny v pohraničí.

Na závěr pořadatelé vyjádřili naději, že podobná konference, zaměřená na jiné období 20. století, se uskuteční také v roce 2013. Věřme, že další mezioborové setkání odborníků bude stejně úspěšné, jako to v roce předešlém.

Daniela Kostrhounová

Contents

Studies

- Stanislav Brouček*, Silhouette of the Vietnamese presence in the CR (On Fundamental Characteristics of the Migration Group)..... 5
- Karel Altman*, Current ethnological research on the tramp subculture 20
- Barbora Machová*, Handicraft production in Bulgaria from the 19th century until present. Eastern Rhodopes. Case of the foothill region..... 26
- Lenka Pokorná Korytarová*, Ethnographical Subjects on the Pages of the Koleda Calendar and the Koleda and Komenský Magazines 44

Materials

- Václav Michalička*: File making – handicraft technology I..... 59

Personalia

- Anniversary of PhDr. Marie Náplavová (*Ludmila Tarcalová*) 80
- Selective bibliography of PhDr. Marie Náplavová (*Ludmila Tarcalová*) 81

Books

- Richard Jeřábek: Lidová výtvarná kultura. Dvacet dva příspěvků k teorii, metodologii, ikonografii a komparatistice / Folk art culture. Twenty two contributions to theory, methodology, iconography and comparative art (*Luboš Kafka*)..... 84
- Jiřina Langhammerová: Ludvík Kuba. Renesanční osobnost slovanského světa / Ludvík Kuba. Renaissance personality of the Slavic world (*Miroslav Válka*) 85
- Helena Mevaldová – Monika Tauberová: Drahomíra Stránská. Osobnost evropské etnografie / Drahomíra Stránská. Personality of European ethnography (*Markéta Holubová*)..... 88
- Ethnologia europaea centralis. Časopis pro národopis střední Evropy – ohlédnutí za deseti ročníky časopisu a jeho bibliografie / Ethnologia Europaea Centralis. Magazine for ethnography of Central Europe – a look back at ten years of the magazine and its bibliography (*Ludmila Tarcalová*) 89

Exhibition

- Disk – Meal – Grub / Krmě, jídlo, žrádlo (*Irena Štěpánová*) 90

Conference

- 88th General Assembly of the Polish Ethnographic Society in Poznan (*Miroslav Válka*) 92
- Society and Culture in the Czech Lands 1939–1949 (*Daniela Kostrhounová*) 94

